

JOSEP PERARNAU I ESPELT

CONSIDERACIONS DIACRÒNIQUES
ENTORN DELS MANUSCRITS LULLIANS MEDIEVALS
DE LA «BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK» DE MUNIC

El catàleg dels manuscrits lullians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic té, entre d'altres, un avantatge, que és alhora una limitació: la de presentar-los en la situació en la qual es troben aquests darrers anys i, per tant, en una dimensió només sincrònica.¹ És, doncs, possible de mirar-los sota la dimensió complementària, la diacrònica.

Aquest altre enfocament parteix de la convicció que un volum manuscrit, ultra el text (o els textos) que hi són copiats, presenta d'altres punts d'interès, gairebé m'atreveria a dir tan importants com el del contingut textual. Tot volum és, en efecte, testimoni d'un moment determinat, un testimoni que, en la seva materialitat, ofereix dades sobre el lloc i el moment en què fou escrit i, sobretot, ens parla de les preocupacions, d'alguna manera culturals, de qui n'encarregà la formació.² I no cal dir que, tractant-se d'obres lullianes, el sol fet de distribuir el centenar de manuscrits muniquesos pels països d'Europa de la Baixa Edat Mitjana pot representar la introducció de temes i caires desconeguts en la història del lullisme. Aquesta darrera dimensió pot resultar enriquida pel fet d'assenyalar, dins el possible, relacions dels manuscrits muniquesos amb d'altres de conservats en diverses biblioteques.

L'estudi es dividirà en els apartats següents: volums contemporanis de Ramon Lull; els temps difícils de la transició; el període àlgid del pas

1. Hom pot veure el sentit concret de la dimensió sincrònica de la descripció dels manuscrits medievals lullians de Munic en el meu *Els manuscrits lullians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic. I. Volums amb textos catalans. Apèndix: Inventari d'obres lullianes en català* (Studia, textus, subsidia III), Barcelona 1982, 7.

2. Vegeu Albert GRUYTS, *De la «Bücherhandschriftenkunde» d'Ebert a la «Codicologie» de Masai*, dins «Codicologica I. Théories et principes», Leiden 1976, 27-33, en particular 32: «Avec [L. M. J.] Delaissé, il me paraît que la définition de la codicologie *stricto sensu* comme archéologie du livre, exprime parfaitement sa nature: l'examen du livre manuscrit en tant que monument culturel, dans son contexte historique».

del s. XIV al XV; el lullisme en les terres de l'Imperi abans del 1425; Joan Bulons i la nova onada de lullisme a l'Imperi. Dedicarem les pàgines finals a presentar algun aspecte textual.

I. VOLUMS CONTEMPORANIS DE RAMON LLULL

Tot i limitar-nos als manuscrits ara posseïts per la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic, ens trobem a les mans cinc volums, dels quals hom pot afirmar amb gran probabilitat que foren escrits en vida del mestre, qui sap si sota la seva direcció. No tots, però, tenen la mateixa procedència.

Comencem pel volum que gairebé amb seguretat fou copiat a Mallorca, en el mateix obrador i qui sap si pel mateix copista que vint anys abans, el 1280, havia copiat els dos grans i inestimables volums del *Llibre de contemplació*, actualment a Milà, Biblioteca Ambrosiana A. 268 inf. i D. 549 inf.³ Certament, el volum muniquès no es pot comparar, ni per la mola ni pel contingut, amb els dos milanesos ni, segurament, amb els altres dos manuscrits, que jo conegui, procedents del mateix obrador i possiblement de la mateixa mà: el de Mainz (Magúncia), B. des Priesterseminars 220 I i el de la Biblioteca Pública de Ciutat de Mallorca 1103.⁴ Però malgrat d'ésser el menut dels quatre, no sols té l'interès d'ésser un entre tan pocs, ans encara el de contenir la còpia d'un text llatí,⁵ cosa que no

3. Encara que no existeixi fins ara descripció pròpiament dita d'aquests dos volums, hom en pot veure notícies en [Mateu OBRADOR i Estanislau AGUILÓ], *Viatge d'investigació a les biblioteques de Munich y Milà*, dins «Institut d'Estudis Catalans. Anuari», II (1908), 605; Carmelo OTTAVIANO, *L'Ars compendiosa de R. Lulle avec une étude sur la bibliographie et le fond ambrosien de Lulle* (Études de philosophie médiévale 12), París 1930, 21 i 23-24; i Rudolf BRUMMER, *Die älteste Handschrift des «Libre de Contemplació» von Ramon Llull*, dins «Estudios Lulianos», XV (1971), 143-151, el qual es fixa sobretot en si la llengua és provençalitzant. N'han estat publicats els capítols 103, 227 i 269 pel ja esmentat Mateu Obrador en la seva edició del *Llibre de contemplació en Déu*, dins ORL V, Ciutat de Mallorca 1911, 488-503; hom pot veure la reproducció parcial de la seva darrera columna, amb la datació de l'acabament de la còpia feta per Guillem Pagès l'any 1280 dins Ramon LLULL, *Obres essencials*, II (Biblioteca Perenne 17), Barcelona 1961, entre les pàgines 96 i 97; la reproducció d'una altra pàgina, dins Agustín MILLARES CARLO, *Tratado de paleografía española*, Madrid 1932, láminas, p. 59, lámina 69.

4. El volum de Mallorca ha estat descrit per Jesús GARCÍA PASTOR, J. N. HILLGARTH i Lorenzo PÉREZ MARTÍNEZ, *Manuscritos lulianos de la biblioteca pública de Palma*, Barcelona 1965, 81-82, amb reproducció de la pàgina inicial en la pàg. 80. El volum de Magúncia no sé que hagi estat pròpiament descrit. Penso dedicar un estudi a aquest grup de manuscrits en una ocasió que espero pròxima.

5. L'he descrit en *Els manuscrits...*, I, 116-118.

es repeteix en cap dels altres tres, en els quals només trobem obres en català. Posseeix, encara, el detall complementari d'ésser, segurament, el més tardà dels quatre, escrit ja a la ratlla del s. xiv.⁶ És el Clm. 10504.

Dels volums Clm. 10501 i 10496 em sembla que hom en pot afirmar dues coses: que són copiats per la mateixa mà amb una lletra gòtica librària que accentua els escaires (*fracta*), mà que potser és idèntica a la del copista de l'actual manuscrit Vat. lat. 7199, el text únic del qual és l'*Ars amativa*, com en el Clm. 10496. La segona afirmació (la qual, dissortadament, no es pot basar en una comparació immediata dels exemplars) és la que d'entre les mostres de manuscrits d'alguna manera datables, publicades per les Biblioteques Nacionals de París⁷ i de Viena⁸ o pels conjunts de biblioteques de Bèlgica,⁹ Holanda,¹⁰ Suïssa¹¹ i Uppsala (Suècia),¹² només he pogut individuar una làmina amb lletra comparable (cosa que no vol pas dir idèntica) a la dels dos volums muniquesos: la mostra corresponnet a l'actual manuscrit de París, Bibliothèque Nationale, lat. 16493, del qual els autors del

6. L'únic d'aquests quatre volums, la còpia del qual és datada, és el de Milà, en el colofó esmentat en la nota 3: 1280. La composició dels altres es pot rastrejar per la data de les obres que contenen, i així el de Mallorca no ha estat escrit abans del mes de gener de 1294 (forma actual de comptar) i el de Munic cap a les acaballes de 1300. Essent, doncs, les obres del volum de Munic les més tardanes de totes és de suposar que també el tom és el més modern.

7. Vegeu la nota 13.

8. Franz UNTERKIRCHER, *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek bis zum Jahre 1400. 2. Teil. Tafeln* (Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich, Band I), Viena 1969, 268 pp.

9. *Manuscrits datés conservés en Belgique. Tome I: 819-1400*. Notices établies sous la direction de François MASAI et de Martin WITTEK par Albert BROUNTS, Pierre COCKSHAW, Marguerite DEBAE, Marianne DEWÈVRE, Georges DOGAER, Thérèse GLORIEUX-DE GAND, Bernadette LAGARDE-LAMBERTS, Françoise LECOMTE, † Renée MASAI-KOLLMAYER, Nicole VAN DEN HOVE, Bruxelles-Gant 1968, 90 pp. i 217 làmines.

10. G[érard] I[saac] LIEFTINCK, *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date. Tome premier. Les manuscrits d'origine étrangère (816-c. 1150)*. Texte, XXXVI + 142 pàg. Planches, 470 pàg. de làmines, Amsterdam 1964.

11. *Katalog der datierten Handschriften in der Schweiz in lateinischer Schrift vom Anfang des Mittelalters bis 1550. Die Handschriften der Bibliotheken von Aarau, Appenzell und Basel. Band I. Text* bearbeitet von Beat Matthias VON SCARPATETTI unter Mitwirkung von Paul BLOESCH, Martin GERMANN, Carlos GILLY, Elsanne GILOMEN-SCHENKEL, Hansjörg GILOMEN, Nikolaus MEIER, Jürg VÖLLMY, Dietikon-Zürich 1977, XX + 308 pp. *Band I. Abbildungen*, Dietikon-Zürich 1977, IV + 300 pàgs.

12. *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala*. Unter Leitung von Gert HORNWALL und Jan-Olof TJÄDER herausgegeben von Monika HEDLUND (Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift von 1600 in Schweden, Band I), 1. Text, Stockholm 1977, 72 pp.; 2. Tafeln, Stockholm 1977, IV + 195 làmines.

catàleg afirmen que fou probablement copiat per a Pierre Lacepierre de Limoges i per tant abans de l'any 1306.¹³ Però resulta, tal com el lector recorda, que aquest personatge fou un dels primers deixebles de Llull a París i que es conserven encara alguns dels volums amb obres lullianes que formaren part de la seva biblioteca.¹⁴ ¿Foren copiats els actuals Clm. 10496 i 10501 per a Pierre de Limoges o almenys en el mateix escriptori que en d'altres ocasions havia treballat per a ell?

Hi ha encara tres altres volums dels quals no em sembla excessivament exposat d'afirmar que són contemporanis de Llull: el Clm. 10507 porta en els primers folis, entre l'índex i el text, aquesta anotació inequívoca: «Iste liber mittitur Ianuam domino Perseual Spinola ex parte magistri Raymundi Luyll», anotació que ens certifica sobre els punts següents: que el llibre fou copiat en vida de Ramon Llull; que, un cop copiat, aquest el destinà al seu amic Persivallo Spinola, segurament a fi de completar la col·lecció d'obres, l'existència de les quals a casa d'aquest ciutadà de Gènova, Llull volia assegurar; i que, segons que sembla, l'anotació fou escrita per una tercera persona, la qual, almenys si ens hem d'atendre al tipus de lletra, no sembla pas identificable amb el copista del volum. No sé si el llibre arribà a Gènova. En aquest pressupòsit, potser seria l'únic volum conegut del fons d'obres completes de Llull dipositades en la casa de la família Spinola.¹⁵ El Cod. Hisp. [Cat.] 59, amb els *Proverbis de Ramon* (Montpeller 1305), no seria gaire posterior a aquesta data. Ho sembla

13. Charles SAMARAN et Robert MARICHAL, *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste. Tome III. Bibliothèque Nationale. Fonds latin (Nos 8001 à 18613)* sous la direction de Marie-Thérèse d'ALVERNY. Notices établies par Madeleine MABILLE, Monique-Cécile GARAND et Denis ESCUDIER, Paris 1974, 535 i carpeta correlativa de làmines, reproducció primera del full LXXIV.

14. J. N. HILLGARTH, *Ramon Lull and Lullism in Fourteenth-Century France* (Oxford-Warburg Studies), Oxford 1971, 158 i en les altres pàgines assenyalades en l'índex de noms, 487/II; en el nostre context és particularment interessant la nota 42 de l'esmentada pàg. 158, on l'autor indica els manuscrits lullians actualment conservats que havien pertangut a aquell personatge.

15. Cf. *Vita coëtanea*, ed. Baudouin DE GAIFFIER, dins «Analecta Bollandiana», XLVIII (1930), 175 i posteriorment en Raimundi LULLI, *Opera latina 178-189 Parisiis anno MCCCXI composita*, edidit Helmut RIEDLINGER (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis XXXIV), Turnholt 1980, 304. La identificació entre el noble de la ciutat de Gènova i Persivallo Spinola ens és oferta per notes tan fidedignes com la copiada més abans, procedent del Clm. 10507, f. 1°, i la del Cod. Hisp. Cat. 52, f. 96°, transcrita en *Els manuscrits...*, I, 33; però sobretot pel testament del mateix Ramon Llull (26 d'abril de 1313), publicat per Francisco de BOFARULL I SANS, *El testamento de Ramon Lull y la escuela lulliana de Barcelona*, dins «Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», V (1896), 454.

indicar la similitud, àdhuc material, amb l'anterior, el tipus de lletra, la qualitat de la llengua, detalls tots que obliguen a pensar en un volum de primera hora. El tercer és el Clm. 18446, ja documentat en la segona meitat del s. xv a Tegernsee,¹⁶ però considerablement anterior, tal com semblen indicar-ho les raons següents: les pautes per a les rúbriques són escrites amb la coneguda lletra gòtica cursiva catalana de començament del s. xiv; l'ornamentació de les caplletres dels tres tractats que conté només és comparable (no idèntica, però) a la dels dos volums parisencs, dels quals acabem de parlar (Clm. 10496 i 10501), i els dos colofons escrits amb lletra diversa en els ff. 44^a i 82^d, ho foren amb una típica calligrafia italiana cancelleresca (no pròpiament librària) de darreries del s. xiii i començaments del s. xiv, semblant àdhuc a les mostres de lletra de cancelleria papal contemporània.¹⁷ ¿El fet que dues de les obres copiades en aquest volum (les dues datades) hagin estat acabades d'escriure a Gènova, afegit al de la lletra dels colofons, significa també que aquest volum procedeix del fons Spinola? De moment m'és impossible de contestar a la pregunta.

Després dels volums anteriors, la datació dels quals en vida de Llull ens sembla pràcticament segura, hem de parar un moment d'atenció al manuscrit del *Llibre de demostracions*, Cod. Hisp. [Cat.] 62. Tant com els anteriors es prestaven a afirmacions força segures aquest és ple de problemes. Hi ha, certament, d'una banda, el fet d'imitar els volums d'obres de mestres universitaris mitjançant la numeració marginal de capítols amb xifres romanes de tipus arcaïzant, escrites amb colors blau i vermell alternants. Hi ha, encara, en la mateixa direcció, el fet que un bloc considerable de plecs centrals del volum (els corresponents als ff. 24-104) són marcats i puntuats amb aquella ratlla central que parteix en dos l'espai en blanc entre els dos corondells, la qual és una característica comuna als quatre volums mallorquins dels quals hem parlat en començar aquesta primera secció. Però, d'altra banda, les abundants i àmplies correccions, amb ratlles senceres inutilitzades amb una línia vermella i àdhuc raspades, i en aquest darrer cas, amb text sobreposat per més d'una mà, una de les quals almenys escriu amb aquella inequívoca lletra minúscula catalana dels darrers anys del s. xiii i primers del s. xiv, obliguen a preguntar-se qui, si no fou l'autor mateix, es pogué permetre d'inutilitzar tants de fragments de l'obra com els que

16. La nota, escrita a finals del s. xv o començaments del s. xvi en l'encapçalament del f. 1', comença: «Iste liber attinet venerabili Monasterio sancti Querini in Tegernsee».

17. Vegeu, per exemple, *Acta pontificum* collegit Iulius BATTELLI (Exempla scripturarum edita consilio et opera procuratorum Bibliothecae et Tabularii Vaticani, fasc. III), [Ciutat del Vaticà] 1933, làmines 14, 16-18.

ací ho han estat i de substituir-los per d'altres. Encara que calgui esperar un estudi detallat del volum Cod. Hisp. [Cat.] 62 per trobar resposta a la pregunta anterior —i segurament a d'altres— sembla que no és possible de dubtar que també aquest volum és contemporani de Ramon Llull. I ara una altra pregunta, aquesta segurament esbojarrada: ¿no seran les correccions esmentades una mostra de les lluites internes que afollaren l'experiència de Miramar? Recordem que, segons que sembla, el *Llibre de demostracions* era com el text bàsic d'aquella escola.¹⁸

Resta encara una paraula a dir sobre dos altres volums, d'un dels quals certament cal excloure que sigui contemporani de Ramon Llull, encara que poseeix, com l'altre, la prerrogativa d'oferir un text primitiu de les obres copiades. Em refereixo a la part darrera del Clm. 10497 (text llatí del *Liber apostrophe* i del *Liber contra antichristum*) i al també Clm. 10495, el qual conté la sèrie d'obres escrites durant la darrera estada de Ramon Llull a Mallorca (1312-1313). Dos dels textos recollits en aquest volum ens diuen explícitament que foren traduïts en la Ciutat de Mallorca l'any 1316 per Guillem Mestre, prevere regent l'estudi del capítol de la Seu de Mallorca; més encara, el colofó del primer dels dos tractats traduïts (*De secretis sacratissimae Trinitatis et Incarnationis*) precisa que la traducció fou feta el mes d'abril de l'any esmentat.¹⁹ Tot, per tant, porta a establir que la còpia del volum seria poc o molt posterior a la traducció esmentada i que el volum ja no és contemporani de Llull. Això no obstant, tot sembla fer suposar que el volum fou enllestit qui sap si amb la intenció de recollir aquella sèrie d'obres en la col·lecció mallorquina de Pere de Sentmenat,²⁰ operació que anava vinculada al fet de la traducció de la ja esmentada i del *Liber de quinque principiis quae sunt in omni quod est*. De fet, en contemplar una pàgina d'aquest gruixut volum, hom s'adona que algunes de les lletres li recorden les corresponents dels quatre volums primitius, dels quals hem parlat més amunt (per exemple, el traçat sinuós de les j llargues). En parlar, en el primer volum del catàleg, del Clm. 10497 vaig manifestar

18. Cf. Sebastián GARCÍAS PALOU, *El Miramar de Ramon Llull*, Ciutat de Mallorca 1977.

19. La traducció del *De secretis...* és datada així en el Clm. 10495, f. 195^a: «Verumptamen Guillelmus Magistri presbiter, regens studium gramaticale capituli Maioricarum, presentem librum transtulit de romantio in latinum mense aprilis in civitate predicta (*Maioricarum*) anno Domini millesimo CCC sextodecimo incarnationis Domini nostri Ihesu Christi»; i la del *De quinque principiis...* així en el f. 205^b del mateix volum: «... in eadem civitate (*Maioricensi*) transtulit ipsum de vulgari in latinum Guillelmus Magistri presbiter, regens studium gramaticale capituli maioricensis anno Domini M CCC sextodecimo».

20. *Vita coëtanea* i testament citats en la nota 15.

la meua impressió que justament la darrera part del conjunt, la que ocupa els ff. 167-184 i conté els dos llibres abans esmentats, era la més antiga.²¹ Ara puc aportar un fet que no sols confirma l'antiguitat ans encara ens porta als dies de Ramon Llull. En efecte, la comparació textual entre la còpia llatina del *Liber contra antichristum* del volum que ens ocupa i la que es conserva en el cèlebre *Electorium magnum* de Thomas Le Myésier, actualment a París, B. Nationale, lat. 15450, demostra que el text de París ha estat sotmès a una, certament lleu, però real correcció i que, per tant, la còpia muniquesa és la que conserva el text més primitiu.²² ¿És el que sortí de les mans de l'autor o, tractant-se d'una traducció llatina (del *Llibre qui és contra anticrist* se'ns ha conservat el text català original), el que fou acceptat per ell com a traducció llatina del seu llibre? Una indicació complementària, encara que de moment només sigui hipotètica: quan Pere Posa publicà el *Liber apostrophe* (Barcelona 1505) cal suposar que miraria de basar-se en el text que ell (o els seus assessors de l'Escola Lulliana de Barcelona) considerarien més fidedigne; ara bé, la presència de l'estranya paraula «pean» en la dedicatòria inicial a Bonifaci VIII de l'edició esmentada, lectura molt possible en el nostre exemplar, obliga a preguntar-se si aquella publicació no fou feta a base del text d'aquest mateix volum i si, per tant, no és el que hom considerava més primitiu, autèntic i fidedigne.

En tot aquest apartat hem trobat un conjunt de textos que presenten dues característiques comunes: es tracta d'obres de temàtica diversa, co-

21. *Els manuscrits...*, I, 115-116, nota 10.

22. Copio un paràgraf del *Liber contra antichristum* a base del text del Clm. 10497, f. 168^r, bo i afegint entre parèntesis i amb lletra cursiva les variants de l'*Electorium magnum* en l'original de París, Bibliothèque Nationale lat. 15450, f. 536^r: «*Opportet (Oportet) necessario id esse in Deo, per quod divina virtus et potestas maiorem habent concordanciam (concordantiam) cum actu et per quod divina iusticia magis distat a suo opposito. Sed si in Deo infinitum et eternum supositum (suppositum) de tota sua infinita et eterna bonitate et cet. (etc.) generat infinitum et eternum suppositum procedente supposito (supposito) infinito et eterno de tota infinita et eterna bonitate et cet. (etc.) utriusque scilicet (scilicet) gignentis et geniti, ipsis tribus suppositis (suppositis) existentibus eadem numero (eadem numero = una) divina essentia (essentia) et natura. Est utique id in Deo per quod divina virtus et potestas magis concordant cum actu et per quod divina de (om) iustitia magis distat a suo opposito, quia sic est infinita et eterna operatio (operatio) in eterna et infinita bonitate et cet. (etc.) veritatis, potestatis et iustitie Dei et (ex) infinita et eterna existencia in bonitate et cet. (etc.) virtutis, potestatis et iustitie Dei, ergo et cet. (etc.). Quod si non magis concordant virtus et potestas Dei cum potencia quam cum actu et ratione istius sume (summe) privacionis concordat divina iusticia sume (summe) cum iniuria, quod est manifeste falsum, ergo et cet. (etc.)*».

piades a mesura que anaven eixint de la ploma fecunda del mestre —o de compilacions d'escrits pertanyents a un període unitari, com són els de Mallorca 1312-1313 en el Clm. 10495— i, en el cas de les dues obres possiblement copiades a París en el pas del s. XIII al XIV, de llibres que responen a l'interès universitari del futur posseïdor. L'altra característica és la matèria dels volums: exactament igual que allò que Llull determinava en el testament en relació als volums destinats a les tres col·leccions bàsiques (Mallorca, Gènova, París), els que coneixem són, sense excepció, de pergamí.²³

Justament per la primera d'aquestes raons col·loco ací, ja al marge de l'apartat inicial, un volum que respon a la primera de les dues característiques, però no a la segona, essent així un camí de trànsit entre els apartats primer i segon: el Cod. Hisp. [Cat.] 60. Atenent-nos als fets estrictes, tenim que entorn del 1330 un copista únic transcriví, a base de textos de primeríssima mà,²⁴ d'una banda l'*Arbre de filosofia desiderat* (Montpeller 1289-1290?) i de l'altra el bloc de textos catalans escrits a Nàpols l'any 1294; tenim també que la còpia era feta en diverses unitats o petits volums de paper, els quals, per raons que desconec, foren reunits en un tom. El fet complementari que els textos escrits a Nàpols no tinguin, ni de lluny, cap comú denominador temàtic (la *Diputació de cinc savis* és obra d'alta controvèrsia teològica, la *Petició de Ramon a Celestí V* és un esquema de programa missioner, *Lo sisè seny, lo qual appellam affatus* és un tractat filosòfic sobre la percepció sensible i la comunicació mitjançant la veu, les *Flors d'amors i d'intel·ligència* són un petit llibre de devoció), ans només el del lloc i temps de composició permet de treure la conseqüència que el copista —o la persona que li encarregà la feina— actuava portat per intenció compiladora semblant a la que féu agrupar els textos de la darrera estada de Llull en vida a Mallorca en l'actual Clm. 10495. La còpia de l'*Arbre de filosofia desiderat* indica que la voluntat compiladora no es limitava a les obres napolitanes, ans s'estenia a d'altres. A partir d'ací, ja només podem fer preguntes: ¿qui fou l'interessat a posseir tal compilació? ¿El seu interès es limitava a les cinc obres o, tal com és nor-

23. «De quibus quidem libris omnibus supradictis mando fieri in pergamenno in latino unum librum in uno volumine...», BOFARULL, *El testamento...* (cit. nota 15), 454. Em pregunto si l'actual Clm. 10495 no és el resultat de l'acompliment d'aquesta darrera voluntat de Ramon Llull.

24. Remeto a allò que ja n'he dit en *Un text català de Ramon Llull desconegut: la «Petició al papa Celestí V per a la conversió dels infidels»*. Edició i estudi del text, dins «Arxiu de textos catalans antics», 1 (1982), 28-29 i amplio en aquest volum segon, en la introducció a l'edició de *Lo sisè seny, lo qual appellam affatus*.

mal de suposar, el conjunt conservat és només una part de tot allò que fou copiat sota el mateix impuls? On fou feta tal còpia? L'única cosa que, ultra el que ja sabem, és possible d'afirmar és que el copista escrivia amb lletra típicament catalana.

II. ELS VOLUMS DELS TEMPS DIFÍCILS

La contraposició entre els toms de l'apartat anterior i els d'aquest no pot ésser més frapant. El pergami ha desaparegut i el paper no sempre té filigrana; el tamany es redueix a un format gairebé unitari entorn dels 220 × 150 mm; la lletra no és ni la dels *scriptoria* universitaris ni la de les cancelleries o notaries del país, ans de vegades fa la impressió de pertànyer a mans no massa avesades a escriure; la multiplicitat temàtica i d'obres es redueix a la mínima expressió, car només semblen haver interessat dos llibres que es poden definir com a manuals elementals d'introducció a la «Weltanschauung» cristiana: els *Començaments de doctrina pueril* i els *Proverbis de Ramon*. Si no m'erro, pertanyen a aquest grup els volums Cod. Hisp. [Cat.] 66 i Clm. 10545-10549.

Ultra les que acabem d'esmentar, aquests volums presenten d'altres notes que conflueixen sempre en la mateixa direcció: la d'assenyalar l'ambient del qual procedeixen, un ambient qualificat per l'espiritualisme, en el sentit més específic que aquest mot pot tenir durant el s. xiv. Fixem-nos, per exemple, en un fet que mai no es donava en els volums del primer apartat, i és que textos no lullians hagin estat copiats en un mateix volum. Els textos que acompanyen els lullians en els volums esmentats són els següents: la *Visió de Tundal* en el Cod. Hisp. [Cat.] 66, 102-114; l'homília, atribuïda a sant Joan Crisòstom sobre la frase inicial de l'*Evangelí* de sant Joan (en realitat, una defensa de la teologia en tant que contemplació de Déu i no pas en tant que exercici científic de metafísica aristotèlica), en Clm. 10546, 135-142; la resposta d'Ubertino da Casale sobre la pobresa de Crist i dels apòstols davant Joan XXII, en el mateix volum, ff. 144-145; el *Rythmus* de l'Hospital de Roncesvalles, exalçant tal institució com a model de caritat cristiana envers els pelegrins, en Clm. 10547, ff. 4-7; *Mallorca honrada* (poesia a la Mare de Déu pel seu capteniment en l'anunci de l'àngel, Nadal i Reis) en el Clm. 10548, f. 1; les exposicions de l'*Ave Maria* (ibid., f. 5), de la *Salve Regina* (ibid., ff. 5-6) i la invitació a resar l'*Ave Maria* (ibid., f. 6) en el mateix volum. El context, doncs, que acompanya aquelles còpies dels dos tractats lullians és per ell mateix ben eloqüent.

Una altra de les característiques d'aquest grup, en contraposició a

l'anterior, en el qual manquen totalment, és el fet que de vegades el copista ha deixat alguna indicació personal seva. És cert que l'exclamació amb la qual acaba el seu treball el copista de Cod. Hisp. [Cat.] 66, f. 114^d podria no significar gaire res més que una pura descàrrega emocional: «Non sis oblitus, Domine, orationis pauperum. Ad te clamamus, Domine, noli nos derlinquere (!)». ²⁵ Però en acabar la còpia del *Liber proverbiorum* en el Clm. 10546, f. 135^r la nota és molt més precisa: «Pregats per lo pobre ermità, qui aquest libre escrit ha, a ffi que Déus per ell sia loat, servit, conegut e amat, amem (!)». «Lo pobre ermità» equival, si no m'erro, a una autèntica definició o autoqualificació de pertinença a un grup. Recordem, només, allò que han significat durant el segle XIV, a partir d'Itàlia, els «pauperes eremite domini Caelestini», en realitat els continuadors de les posicions franciscanes radicals d'Angelo Clareno, dels quals Lydia von Auw ha recordat darrerament que en els temps difícils (1320-1380) se salvaren fent vida sols o en petits grups en ermites, que es dedicaven a la còpia de llibres i que, un cop mort el capdavanter, foren conduïts per l'infant Felip de Mallorca. ²⁶ Llur presència en terres catalanes era sospitable des del moment que la súplica oficial de Pere el Cerimoniós al papa de Roma Urbà VI demanant que aquest els protegís en llur intent d'evangelitzar —lulhianament, d'altra banda— les Illes Canàries els anomena «pauperes heremite». ²⁷ Però és ara un fet confirmat, des del moment que ha aparegut en documentació barcelonina de finals del s. XIV un «pobre ermità» qualificat, encara, de «beguí», vivint a la ciutat. ²⁸

25. L'exclamació sembla construïda a base de les dues frases bíbliques del salm 9 en la traducció de la Vulgata: «... non est oblitus clamorem pauperum...» (vers 13b); i «... non dereliquisti quaerentes te Domine» (vers 11b).

26. Lydia von Auw, *Angelo Clareno et les spirituels italiens* (Uomini e dottrine 25), Roma 1979, 281 ss.

27. Johannes VINCKE, *Primeras tentativas misionales en Canarias (siglo XIV)*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XV (1942), 291-301, sobretot en aquesta darrera pàgina. Recordem que aquests «pauperes heremite» evangelitzadors de les Canàries, se n'endugueren, deixaren i encara mínimament s'ha salvat una biblioteca lulhiana, la dels actuals manuscrits Torcaz del Seminari de Las Palmas de Gran Canaria, sobre els quals hom pot veure Enrique-Manuel PAREJA FERNÁNDEZ, *El manuscrito luliano Torcaz I, del Seminario de Canarias* (Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de la Laguna. Publicaciones de la Facultad 3), La Laguna 1949, 44 pp.

28. Teresa Maria VINYOLÉS, *La família de l'illuminador de llibres Arnau de la Pena*, dins «Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos», VII (1979 = Miscelánea en honor de Josep Maria Madurell i Marimon III), 100: «Item, dimitto fratri Raymundo baquino sive heremitarum...»; recordem que el cèlebre «lulista» fra Pere Rossell és qualificat d'«heremita» tant per la cancelleria reial (cf. el meu *Sobre mestre Antoni Sedacer...*, *ibid.*, 143, nota 23), com per l'inquisidor Nicolau Eimeric, el qual l'anomena «heremita begardus» en el *Dialogus contra lulistas* (cf. Jaume

L'important em sembla ésser el fet que els manuscrits muniquesos confirmen allò que hom ja podia suposar per altres bandes, és a dir, que mort Ramon Llull els grups «espirituals» el feren un dels seus inspiradors doctrinals²⁹ amb la conseqüència de copiar i llegir algunes de les seves obres, en particular els *Començaments de doctrina pueril* i els *Proverbis de Ramon*. En terres catalanes, aquesta influència era evident en el primitiu grup lul·lista valencià;³⁰ a Catalunya consta que el beguï o terciari franciscà de Vilafranca del Penedès, fra Jaume Sunyer, posseïa alguna obra espiritual de Llull abans del 1345.³¹ Atès que la de Jaume Sunyer no era una

ROURA I ROCA, *Posición doctrinal de fr. Nicolás Eimeric, O.P. en la polémica luliana* [Colección de monografías del Instituto de Estudios Gerundenses 3], Girona 1959, 52).

29. Em permeto de remetre al meu *Dos tratados espirituales de Arnau de Vilanova en traducción castellana medieval*, dins «Anthologica Annua», 22-23 (1975-1976 [1978]), 479-483 i en edició independent amb el mateix títol (Publicaciones del Instituto Español de Historia Eclesiástica. Monografías núm. 25), Roma 1976 [1978], 3-7.

30. El biaix arnaldia del grup de València ha estat descrit inicialment per Josep M. POU i MARTÍ, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, Vic 1930, 200-206; el lul·lià per Tomàs i Joaquim CARRERAS i ARTAU, *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, II, Madrid 1943, 17-18. Vingué després, en aquesta mateixa línia, l'article de Josep TARRÉ, *Un quadrienni de producció lul·listica a València (1335-1338)*, dins «Studia Monographica et recensiones edita a Maioricensi Schola Lullistica», 6 (1951), 22-30 i el dels germans CARRERAS i ARTAU, *Dues notes sobre el lul·lisme trecentista I. Els apòcrifs lul·lians de València*, dins «Estudios Lulianos», 16 (1972), 231-234, article anterior al de Tarré, tot i haver estat publicat vint anys més tard (en redactar les pàgines darrerament esmentades, el volum de la *Historia* dels mateixos autors abans citat encara es trobava en premsa, 231, nota 2); em permeto de remetre a les dades del meu *Un manuscrit lul·lià no identificat. Vic, Museu Episcopal 35*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», 46 (1973), 71-82 i a la llista dels textos catalans del grup de València en *Els manuscrits...* (cit. nota 1), I, 202-203. La confluència entre els dos corrents arnaldia i lul·lià en aquest grup és ara evident almenys en la persona de Bernat Garí, l'únic personatge del grup del qual coneixem el nom i el fet d'ésser autor d'una *Art memorativa*, dissortadament perduda, el qual d'una banda s'autodefinia «dexeble del dit mestre [Ramon Llull]» (CARRERAS i ARTAU, *Dues notes...*, 233) i de l'altra s'associava amb els nebots d'Arnau de Vilanova i amb el marmessor arnaldia, Ramon Conesa, en la protesta contra la sentència de Tarragona condemnatòria d'unes quantes obres «espirituals» d'Arnau de Vilanova; l'acta notarial de tal fet conjunt, el qual es realitzà el 9 de gener de 1318, és ara publicada per Mateu RODRIGO LIZONDO, *La protesta de Valencia de 1318 y otros documentos inéditos referentes a Arnau de Vilanova*, dins «Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinam Scientiarumque Historiam Illustrandam», I (1981), 267 (cf. més avall, nota 137).

31. La notícia es troba en la *Deposicio lectoris fratrum minorum Ville Franche*, Ramon MULNER, i diu així: «...frater Iacobus Sunyerii venit ad hunc deponentem ad monasterium eorum et apportavit sibi aliqua instrumenta et unum sisternum papipeum, ubi erat confessio, quam dictus frater Iacobus Sunyerii fecerat iam alias, et unum libellum fratris Raymundi Lull, et unum alium librum parvulum, ubi erant

posició de cap manera particular dins el grup de Vilafranca, em sembla poder deduir del seu cas que els grups «espirituals» eren cadenes normals de transmissió de certes obres lullianes en el sentit que entrava dins la normalitat de la vida d'aquells grups el fet de posar a la disposició de tots llurs membres obres de Ramon Llull.

També en aquest apartat trobem mostres de transició a un lullisme més normal. La primera, i de més a més localitzada i datada, és la que documenta el ja conegut Clm. 10546. En efecte, el volum, un cop copiat pel «pobre ermità», el qual, al final de la transcripció del *Liber proverbiorum*, demanava que el lector pregués per ell, fou portat o anà a parar a mans d'un estudiant de Tolosa de Llenguadoc, el qual aprofità els folis darrers del volum romasos en blanc per a copiar-hi les dues peces de fesomia «espiritualista», que ja sabem. L'ambient de clandestinitat que portava el «pobre ermità» a amagar el seu nom personal sota una denominació tan genèrica com comprometedora ja no vigia per a l'estudiant, el qual no tingué empatx a consignar el seu nom i la seva activitat de copista d'aquells dos textos: fra Pere de Sangrar (o de Fangrar), sense altra qualificació. Era l'any 1386. El Clm. 10525 ens arrodoneix el quadre. El seu copista, ja en el temps corresponent a l'apartat que ve, després d'haver transcrit els tres textos que també es troben en el Clm. 10553 (i, precedits de dos d'altres, en l'actual volum de Venècia, Marciana, cod. 189 [L. VI, CC], present personal de Llull al dux de Venècia, Piero Gradenigo) —el *Liber propositionum secundum artem demonstrativam*, el *Liber super psalmum «Quicumque vult...»*, i el *Liber de amico et amato*—, afegeix pel seu compte la cèlebre *Littera principis tenebrarum directa domino nostro pape Gregorio undecimo*, una de les més dures crítiques —anònima, per descomptat, durant segles— a l'Església oficial de la Baixa Edat Mitjana.³² La cosa significativa és que, després d'haver-se reduït durant decennis l'interès dels «espirituals» per l'obra lulliana a dues obres catequístiques, els volums dels quals acabem de parlar indiquen que àdhuc persones que fan estudis universitaris o s'interessen a altres direccions de l'obra lulliana també parti-

verba devota...»; el text complet es publicarà en el meu *El procés inquisitorial contra els beguins de Vilafranca del Penedès*, que serà editat dins la col·lecció «Studia, textus, subsidia» de la Facultat de Teologia de Barcelona (Secció de Sant Pacià).

32. La carta fou ja editada durant el s. xvi i darrerament ho ha estat una vegada més per Gianni ZIPPEL, *La lettera del diavolo al clero dal secolo XII alla Riforma*, dins «Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano», 70 (1958), 125-179, text en les pp. 163-166. D. TRAPP, *Peter Ceffons of Clairvaux*, dins «Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale», XXIV (1957), 101 ss. n'ha atribuït la paternitat a Pierre Ceffons, monjo cistercenc de Clairvaux, sembla que amb raons atendibles.

cipen en les preocupacions «espirituals». En aquest sentit, voldria encara assenyalar dos altres fets, que també s'han de col·locar en l'apartat següent. El primer és el d'haver-se conservat enquadrinat amb l'actual Clm. 10517, com a foli escadusser cosit al cos del volum, un autèntic anònim volador amb un text que tingué forta influència en ambients «espirituals», tant de casa nostra com de fora i espero publicar aviat.³³ L'altre és la carta anònima del 1433 en la qual un altre «espiritual» barceloní, de clara estructura mental lulliana, pledejava a favor de la financiació de l'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau amb fons públics i no privats.³⁴

La transició assenyalada per aquests fets em sembla que és la següent: després d'un temps d'haver-se interessat sobretot per obres catequístiques, els grups lullians, sense perdre les seves característiques «espirituals», evolucionen cap a un interès més global envers l'obra de Ramon Lull. I aquest és un dels trets que defineixen l'apartat següent.

III. ELS LLIBRES DE L'ECLOSIÓ DEL LUL·LISME

D'acord amb el fet que primer obtingué (almenys entre nosaltres) protecció oficial del poder civil,³⁵ a la qual s'afegí a partir del començ del cisma d'Occident una certa tolerància més o menys benvolent de l'autoritat eclesiàstica, des del primer moment en l'obediència romana³⁶ i a partir de l'elecció de Benet XIII en l'avinyonesa,³⁷ la situació del lullisme que ens

33. L'estudi portarà aquest títol: *Un anònim, font del «De triplici statu mundi» atribuït a Eiximenis i del castellà Pedro de Villacreces.*

34. L'he publicada en *Sobre mestre Antoni Sedacer i l'ambient de l'Escola Lulliana de Barcelona*, dins «Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos», VII (1979 = Miscelánea en honor de Josep Maria Madurell i Marimon III), 132-153; el text de l'anònim és en les pp. 149-151.

35. Les concessions reials per a ensenyar lullisme es troben regestades per Joan AVINYÓ, *Catàlech de documents lullians*, dins «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», VI (1911-1912), 395-419 i en concret 398 (XXIV), 402 (LX, LXI), 403 (LXVI i LXXIII), 404 (LXXVI), 405 (LXXIX i LXXXI), 406 (LXXXIX i XCVI), 407 (XCVIII i C), 407-408 (CVI) i 410 (CXXXIV), on hom trobarà indicacions dels llocs moderns on han estat publicades, cas d'haver-ho estat.

36. Em permeto de remetre al meu *Sobre mestre...* (cit. nota 34), 135-136, nota 12. La prova del seu capteniment nou a favor de les institucions governades per terciaris franciscans l'ofereixo en el meu *Nuevos datos sobre los beguinos de Galicia y su vinculación con el camino de Santiago*, dins «Anthologica Annua», 24-25 (1977-1978), 619-643, en particular 639-641, dades a completar amb *La declaración del beguino gallego fray Alonso de Mellid sobre los orígenes del Cisma de Occidente*, dins «Anthologica Annua», 26-27 (1979-1980), 619-633.

37. Em permeto de remetre altre cop al meu *Dos tratados...* (cit. nota 29), 487-498 de la revista i 11-23 del llibre.

permeten endevinar els volums muniquesos al final del s. XIV i a començament del s. XV és d'autèntica eclosió, ara en diríem de «boom».

La materialitat dels volums es normalitza, en el sentit que, per primera vegada, trobem simultàniament emprades les tres possibilitats materials, d'acord amb les quals aleshores hom feia llibres: pergamí, paper i combinació de pergamí i paper en un mateix plec. Segurament això significa que l'interès pel lullisme és viu en totes les capes socials, tant en aquelles que es poden permetre de comprar llibres escrits en pergamí,³⁸ com en les menys adinerades. Res d'estrany, doncs, que aquest període ofereixi aspectes nous i, per això, després d'una presentació general, ens fixarem amb major detenció en els següents punts: en l'obra de dos copistes particulars, un que escriu obres catalanes i l'altre llatines; en les obres d'esquema mental lullian publicades durant aquest temps, les quals assenyalen altres tants nuclis vius de lullisme; i en els primers llibres escolars, els quals també demostren l'existència d'escoles lullianes.

1. Si prenem com a mostra les vint-i-sis obres catalanes presents a Munic copiades durant aquest període ens trobarem davant el resultat següent: només un exemplar dels *Començaments de doctrina pueril* (Cod. Hisp. [Cat.] 61); dos exemplars d'allò que el mateix Lull definia com a «romanç»: el *Llibre de Meravelles* (Cod. Hisp. [Cat.] 51) i *Blanquerna* (Cod. Hisp. [Cat.] 67); les obres que hom pot qualificar de filosòfiques són set (i si hom hi afegeix el petit fragment de l'*Art breu* del Cod. Hisp. [Cat.] 51, vuit): el *Llibre d'ànima racional* (Cod. Hisp. [Cat.] 52), *Llibre d'home* (Cod. Hisp. [Cat.] 55), *Lògica nova* (Cod. Hisp. [Cat.] 56), *Doctrina i manera d'aplicar lògica nova a la ciència de dret i de medicina* (ibid.), *Començaments de filosofia* (Cod. Hisp. [Cat.] 64), *Lògica d'Algatzell* (Clm. 10538) i l'*Art amativa*, obra copiada dues vegades (Cod. Hisp. [Cat.] 65 i Clm. 10538) més dues altres la part final o taula (Cod. Hisp. [Cat.] 51 i Clm. 10531); i dotze de teològiques: el *Llibre dels articles de la fe catòlica* (Cod. Hisp. [Cat.] 52), *Llibre de demostracions* (Cod. Hisp. [Cat.] 53), *Art de fer e soldre qüestions* (Cod. Hisp. [Cat.] 54), *Llibre dels àngels* (Cod. Hisp. [Cat.] 55), *Llibre de Déu* (Cod. Hisp. [Cat.] 61), *Llibre de coneixença de Déu* (ibid.), *Llibre de l'«és» de Déu* (ibid.) i *Llibre de primera i segona intenció* (ibid.), i *Art abreujada de predicació* (Clm. 10497), ultra el *De quadratura i triangulatura de cercle*, copiat dues vegades (Cod. Hisp. [Cat.] 58 i Cod. Hisp. [Cat.] 64); pertany

38. Recordem l'existència d'unes «armes» en el Clm. 10503, f. 2^r, amb caplletra inicial ricament pintada potser pel mateix artista que il·luminà el *Missal de santa Eulàlia* de la Seu de Barcelona, les il·lustracions del qual han estat recentment reproduïdes en volum homònim, Madrid 1976.

també a la temàtica teològica el *Llibre de «Benedicta tu in mulieribus»*, encara que sigui del primitiu grup lul·lista valencià i no pròpiament de Lull, tot i haver-li estat atribuït, també en el volum muniquès (Cod. Hisp. [Cat.] 57). Cal només recordar la situació de l'apartat anterior per adonar-se que la riquesa temàtica del nostre període és incomparablement superior. I només per pur accident la riquesa de textos lul·lians catalans muniquesos copiats durant aquest període no pot presentar un parell de volums pertanyents a una altra categoria d'obres, les espirituals. Ho veurem de seguida.

2. El lector del *Viatge d'investigació a les biblioteques de Munic i Milà* pot copsar encara en aquelles pàgines el crit d'exclamació que féu Mateu Obrador i Bennàsser quan trobà a Milà un volum copiat pel mateix escrivà del *Blanquerna* de Munic.³⁹ I és veritat que, en veure per primera vegada un dels volums escrits per aquell copista i en contemplar una de les seves pàgines,⁴⁰ hom no es pot estar de pensar que es troba davant una obra remarcable, gairebé diria davant una obra realitzada amb un cert sentit de la magnanimitat. Però allò que ací m'interessa de subratllar, perquè em sembla que no ha estat fet encara, és l'amplitud i, en un cert sentit, la qualitat de l'obra d'aquest copista anònim.

L'amplitud pot ésser copsada a base d'aquests factors: sense sortir de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic, trobem dos altres volums copiats de la mateixa mà: el Cod. Hisp. [Cat.] 52 i el Cod. Hisp. [Cat.] 58. De més a més, sense sortir d'Alemanya, tenim a la Bibliothek des Priesterseminars de Mainz (Magúncia) dos altres volums del mateix copista; porten la signatura Ms. 220 k, el qual conté les distincions XXIX-XXXII, corresponents als capítols 169-226 del *Llibre de contemplació en Déu*, i Ms. 220 i, amb les distincions XXXIII-XXXVIII, capítols 227-268 de la mateixa obra. A Milà, encara, hi ha dos altres volums d'idèntica mà, els Y. 117 sup. i el H. 8 inf., encara que aquest darrer tingui mides molt més reduïdes que els altres.⁴¹ No sé si s'han salvat d'altres volums de la mateixa mà, en qualsevol cas, ho desconec. Però em penso que és possible d'afirmar que

39. «Institut d'Estudis Catalans. Anuari», II (1908), 612-613.

40. Hom en pot veure dues reproduccions de tamany reduït en Joan Ruiz i CALONJA, *Història de la literatura catalana*, Barcelona 1954, 42 i 43; a pàg. 29, a tota pàgina, una fotografia de Magúncia, Bibliothek des Priesterseminars 220 i.

41. Hom pot veure les mides dels volums milanesos en *Viatge...* (cit. nota 39), 605 i 613 respectivament; la dels volums muniquesos en el meu *Els manuscrits...*, I, 32-36, 55-56 i 89-93. Les mides dels dos volums de Mainz són les següents: ms. 220 k: 292 × 212 mm; 281 × 202; 189 × 135; ms. 220 i: 292 × 212 mm; 280 × 200; 185 × 132 (la primera de les mides consignades en cada cas es refereix a la superfície de la coberta, la segona a la superfície del foli i la tercera a la de la caixa d'escriptura).

l'activitat d'aquell copista no es reduí als set volums conservats. És la conseqüència a la que hom arriba en veure els volums de Magúncia, en el sentit que el normal era que copiés tot el *Llibre de contemplació*; de fet, abans de l'actual Ms. 220 k n'hi havia dos d'altres i cal suposar que després de l'actual Ms. 220 i del Seminari de Magúncia en seguia almenys un altre, si no dos, amb la qual cosa els volums copiats pel mateix escrivà del *Blanquerna* de Munic pujarien a deu o onze, nou o deu dels quals de la grandària i gruixària dels actuals volums de Munic i de Magúncia (els quals, només per accident, tal com dèiem abans, no es troben en la Bayerische Staatsbibliothek, car inicialment formaren part del mateix fons arribat de Barcelona).⁴² Pel que fa al punt de la qualitat, voldria remarcar el fet que aquest copista tingué accés a exemplars procedents de la biblioteca reial de Frederic d'Aragó, rei de Sicília (o de Trinària, tal com oficialment hom deia aleshores), segons l'anotació del Cod. Hisp. [Cat.] 52, f. 96^{b-c},⁴³ i a l'exemplar del *Llibre de consolació d'ermità*, que el mateix Ramon Llull féu arribar a fra Guillem de Sant Vicenç i a d'altres ermitans de Sicília, d'acord amb l'anotació conservada en el vol. H. 8 inf., f. 72 de la Biblioteca Ambrosiana de Milà.⁴⁴ Allò que ja no puc dir és on l'esmentat escrivà es pogué servir com a exemplars de les seves còpies de volums de procedència siciliana; ni si emprà els mateixos originals tramesos a l'illa per Ramon Llull i per Persivallo Spinola o si s'hagué d'accontentar de còpies intermèdiàries. Sigui la que sigui la realitat, el cert és que el «pedigree» dels dos volums als quals ens acabem de referir és de primera categoria, car permet d'arribar pràcticament als originals més primitius i fidedignes.⁴⁵

42. En el volum de Magúncia, Bibliothek des Priesterseminars ms. 220 k hom afegí, després de la seva arribada a Alemanya, tres folis de paper entre portada i cos del volum, en el primer dels quals i amb referència a la distinció XXIII amb la qual comença l'índex del volum (el text d'aquest només comença en la distinció XXIX), escriví aquesta nota: «Nota haec Distinctio (*la XXIII, tal com hem dit*) usque ad XXIX Distinctionem non fuit reperta inter Exemplaria Lemovicensia Barchinonâ transmissa, neque XLIX Distinctio de Amore, et consequenter isti libri jamjam fuerunt deperditi in Catalaunia». Arribà a Alemanya el text de les distincions I-XXIII? La meua resposta seria que la nota transcrita només és destinada a una possible defensa davant l'eventual reclamació del text d'unes distincions que figuraven en l'índex o taula i en canvi no en el ços del volum, i no diu res d'un text que, no constant en l'índex, no podia ésser reclamat.

43. *Els manuscrits...*, I, 33.

44. Transcriví aquesta nota Mateu OBRADOR, *Viatge* (cit. nota 39), 606.

45. Voldria, però, remarcar que la noblesa de l'ascendència és cosa diversa de la qualitat del text copiat. Aquest darrer és un extrem que també depèn de les qualitats personals del copista (o dels copistes, si n'hi ha hagut més d'un entremig) i que només podrà resultar aclarit a base d'anàlisis i comparacions a la menuda.

Les dades relatives als volums esmentats ens permeten, encara, de dir una paraula sobre un extrem que s'ha anat repetint entre alguns estudiosos de lullisme: la que el copista del Cod. Hisp. [Cat.] 52 seria aquell presoner pisà, Bindo Guastappo que treballava per a Persivallo Spinola, amb la conseqüència que el volum esmentat seria un dels pocs (ell i dos més, tal com ja sabem), que s'haurien salvat del fons genovès contemporani de Llull.⁴⁶ Em sembla que qui volgués continuar mantenint aquesta posició hauria d'afirmar també, en pura lògica, que el mateix Bindo Guastappo és el copista dels altres sis volums actualment conservats escrits amb la mateixa lletra que la «seva», i encara dels dos o tres volums perduts amb les parts que manquen als dos toms de Magúncia del *Llibre de contemplació*. Qui, malgrat tot, estigués disposat a mantenir aquelles posicions hauria de comptar amb la possibilitat que una futura investigació textual dels volums de Mainz demostrés que han estat copiats prenent com a mostra els dos volums actualment milanesos de la Biblioteca Ambrosiana A. 268 inf. i D. 549 inf., els quals, en els anys en què encara eren vius tant el rei Frederic de Sicília com Persivallo Spinola (són els anys de l'activitat del pisà Bindo Guastappo), no em penso que haguessin sortit de Mallorca, segurament conservats a casa de Pere de Sentmenat. I aleshores, ¿on farem treballar Bindo Guastappo? A Gènova o a Mallorca?

A diferència del fins ara anònim copista dels volums dels quals ens acabem d'ocupar, aquell del qual ara parlarem només ha copiat textos llatins. Els volums que, salvat sempre l'inconvenient de les distàncies, m'és possible d'assenyalar com a copiats per ell són els següents: Clm. 10517, 10521, 10524, 10528, ff. 59-71, 10539, 10543, ff. 1-126; i a Bernkastel-Kues, St. Nikolaus-Spital, Cod. Cus. 82 i Cod. Cus. 83, ff. 229-263. No faré la llista d'obres lullianes contingudes en aquests volums perquè només en el primer dels citats n'hi ha vint-i-nou (29), número certament desproporcionat als vuitanta-nou folis del volum, si els tractats copiats no fossin, els tan breus de l'estada de Llull a Messina el 1313.⁴⁷ Certament, si hom pot judicar pels volums muniquesos o alemanys, llur copista és el capdavanter dels escrivans de tractats lullians en llatí, de la mateixa manera que el copista del *Blanquerna* muniquès deu ésser el capdavanter dels catalans. Entre ells dos, però, hi ha forta diferència, car tant com el català fa una lletra arrodonida, lligada i pausada, el llatí la fa vertical, discontinua i,

46. Hom pot veure un (darrer?) ressò d'aquestes posicions en HILLGARTH, *Ramon Lull...* (cit. nota 14), 144, nota 29.

47. Aquest conjunt ha estat publicat per Johannes Stöhr, dins Raimundi LULLI, *Opera Latina 213-239: Opera Messanensia* (ROL I), Ciutat de Mallorca 1959, dins el qual hom pot veure una mostra fotogràfica del Clm. 10517, f. 41'.

diria, nerviosa. Per a aquest darrer, però, ens és possible d'establir un marc més precís del temps de la seva activitat. D'una banda, com a *terminus a quo*, tenim l'any 1407 almenys per a dos dels volums esmentats, els Clm. 10524 i Cod. Cus. 82, car en tots dos hi ha copiada la *Lectura super artem inventivam et tabulam generalem*, al final de la qual hom fa constar que, tractant-se d'una obra escrita en català, «quidam zelator ipsius artis... librum istum iuxta sui ingenii parvitatem... transtulit in latinum... in civitate Barchinone anno a nativitate Domini quadringentesimo septimo».⁴⁸ La doble còpia, per tant, d'un text llatí que només fou acabat de traduir en aquesta llengua l'any 1407, ha d'ésser almenys poc o molt posterior a la traducció i data esmentades. El *terminus ad quem* permet de deduir-lo el volum de Bernkastel, el qual arribà a mans de Nicolau de Cusa no pas directament de Barcelona, ans a través de Pàdua o del bisbe d'aquesta ciutat, Fantini Dandolo.⁴⁹ Sabem, d'altra banda, que a casa del mateix personatge acabava Joan Bulons la seva *Lectura artis generalis* el 28 de setembre de 1433,⁵⁰ i per això és normal de pensar que el volum esmentat seria

48. El colofó final del Clm. 10524 diu així (f. 249^v): «Ut patet in prohemio huius libri, fuit liber iste in eius prima inventione per ipsius reverendum actorem (!) positus in vulgari. Postmodum autem, quidam zelator ipsius artis, volens iuxta posse votis ipsius reverendi actoris (!), qui hoc requirit instanter, librum istum iuxta sui ingenii parvitatem, Dei tamen gratia mediante, transtulit in latinum, adherendo quantum potuit in ipsa translatione textui sentencie et intencioni actoris (!), in civitate Barchinone anno a nativitate Domini quadringentesimo septimo. Et sic, si aliqua inveniantur minus bene posita occasione ipsius translationis, imputentur insufficientie translatoris». El colofó del Cod. Cus. 82 ha estat publicat en extracte per J[akob] MARX, *Verzeichnis der Handschriften-Sammlung des Hospitals zu Cues bei Bernkastel a./ Mosel, Trèveris* (Trier) 1905, 83.

49. Les anotacions de propietat conservades en el Cod. Cus. 82 i publicades per Jakob MARX en el llibre citat en la nota anterior, permeten de precisar bastant la cronologia. La primera, escrita amb majúscules humanístiques, diu: «Est reverendi in Christo patris et domini, domini Fantini Dandolo, prothonotarii etc.». Fantini Dandolo fou protonotari fins l'any 1444 en què fou promogut a arquebisbe titular de Creta, tal com hom pot veure en Conrad EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi*, II, Münster 1901, 152. L'altra anotació, escrita amb lletra gòtica cursiva tot i ésser posterior, diu: «Episcopus paduanus donavit hunc librum reverendissimo domino cardinali sancti Petri». Fantini Dandolo fou nomenat bisbe de Pàdua el 8 de gener de 1448 i Nicolau de Cusa cardenal del títol de San Pietro in Vincoli el 20 de desembre d'aquest mateix any, cf. EUBEL, l. c., 11 i 232. El volum, doncs, era en poder de Fantini Dandolo encara en acabar l'any 1448, i hi portava almenys quatre anys. De fet, però, és normal de pensar que li arribà a través de Joan Bulons i que, per tant, feia més temps que el posseïa.

50. Dada i data consten en el Clm. 10551, f. 102^v: «Finita fuit hec lectura .1433. venerabili die lune .28. mensis septembris per venerabilem magistrum Iohannem Bolons in domo domini Fantini Dandoli».

portat de Barcelona en aquella ocasió (o potser enviat immediatament després del retorn de l'esmentat Bulons a Barcelona). Cal, doncs, pensar que l'actual Cod. Cus. 82 era ja copiat entorn de l'any 1430. L'activitat, per tant, del nostre copista es col·locaria (en el sentit d'ésser documentada) en el primer terç del s. xv.

Posem punt final a aquests paràgrafs dedicats a copistes amb l'esment d'alguns que, si no es poden comparar amb els dos anteriors en quant a la quantitat de volums copiats (sempre a base dels que hom pot conèixer a partir dels presents en la Bayerische Staatsbibliothek), tenen de vegades altres avantatges, com el d'haver-nos deixat el nom i/o l'any en què acabà alguna de les feines, que han arribat fins a nosaltres. Guillem Teixidor (Guillelmus Textoris), per exemple, l'any 1395 copià l'*Ars generalis ultima* de l'actual Clm. 10522.⁵¹ També escriví la *Tabula generalis ad omnes scientias* del Clm. 10531, ff. 40-131 (i la dels ff. 3-8 del mateix volum) i una gran part de l'*Ars generalis ultima* (Clm. 10506, ff. 83-177) i del *Liber de natura* d'aquest darrer tom, ff. 178^v-182. Puc afegir que, en quant hom pot judicar per la comparació entre unes mostres de còpia autèntiques i una mostra fotogràfica, també és seva la còpia de l'*Ars inventiva*, actualment en la Yale University Library, Collection of Paul and Mary Mellon 17.⁵² Del copista del Clm. 10515, Johannes Stephani, no m'atreviria a afirmar (tampoc a negar-ho a priori) que pertany a un dels països de llengua catalana.⁵³

Els volums Clm. 10520 i 10525 semblen ésser còpia de mà idèntica. El Cod. Hisp. [Cat.] 51 és datat al final del seu únic text, el *Llibre de*

51. El colofó del f. 172^v diu: «Guillelmus Textoris est nomen scriptoris. Et fuit scriptus in anno nativitatis .M.CCC. nonagesimo quinto. Sit nomen Domini benedictum».

52. La descripció del volum i la fotografia de la seva primera pàgina es poden veure en Lawrence C. WITTEN II and Richard PACHELLA, *Alchemy and the Occult. A Catalogue of Books and Manuscripts from the Collection of Paul and Mary Mellon given to Yale University Library. Volume Three. Manuscripts 1225-1671*. With an Introduction by Pearl KIBRE, New Haven 1977, 115-118; la reproducció fotogràfica en la pàg. 117. Els autors del catàleg han datat tot el volum a base d'un fragment d'acta notarial calendada a Mallorca entorn del 1450, però aquest fragment de coberta només significa que el volum era segurament a Mallorca i fou escobertat durant la segona meitat del s. xv. Si la comparació de les lletres confirma que l'actual volum de Yale fou escrit per Guillem Teixidor, la datació del volum s'hauria de col·locar almenys a principis del s. xv, potser abans i tot del 1395, si la comparació de la lletra portés a la conclusió que el volum americà és anterior al o als muniquesos.

53. El colofó del llibre diu així: «Quis scripsit scribat, semper cum Domino vivat. Qui me scribebat Johannes Stephani nomen habebat». El nom podria ésser d'un copista català, però també estranger (Estienne, per exemple). La lletra gòtica semibastarda també pot ésser catalana, però no és possible d'excloure que no ho sigui.

meravelles, de l'any 1406;⁵⁴ el Cod. Hisp. [Cat.] 55 és datat i localitzat: Puig de Randa, 1401.⁵⁵ El volum Clm. 10523 obliga a pensar en la calligrafia del notari barceloní Gabriel Canyelles,⁵⁶ tan ben representat en l'Arxiu de la Catedral de Barcelona. El Clm. 10540 passà de poder dels copistes, els germans Rovira, a mà del mestre de l'Escola Lulliana de Barcelona, Antoni Sedacer.⁵⁷ Un altre dels textos, la còpia del qual és datada, el Clm. 10519, ff. 22-59, ens permet de saber que la transcripció del *Liber de laudibus beatae virginis Mariae* s'acabà a Roma el 6 de novembre de 1425;⁵⁸ però aquestes pàgines presenten una altra novetat: la d'ésser el primer dels textos lullians muniquesos que fou escrit amb innegable lletra humanística. Abans, només la major part dels ff. 1-119 del Clm. 10497 presenten un tipus de lletra que, per la seva elegància i lluminositat, sembla indicar que hom deixava enrera els mòduls gòtics i s'adreçava vers altres tipus de bellesa;⁵⁹ afegiré només, que si no m'equivoco, la mateixa mà sembla haver escrit gran part del volum que ara porta la signatura de Madrid, Biblioteca Nacional 11559 i en concret els seus cent vint-i-vuit primers folis.⁶⁰ Tothom sap que aquest volum pertangué a Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana, el qual l'hauria adquirit a Barcelona durant una seva estada a la ciutat en els primers anys de la dinastia dels Trastàmara, cosa que significa que el volum, ara madrileny, aleshores ja era copiat, cosa que, per la seva banda, indica el temps i més o menys el

54. El colofó és transcrit en *Els manuscrits...*, I, 30.

55. També aquest colofó es troba en *Els manuscrits...*, I, 48.

56. Aquest notari fou integrat per Pere Miquel Carbonell en el seu *De viris illustribus catalanis suae tempestatis libellus* (Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón 28), Barcelona 1865, 247-248; darrerament me n'he ocupat en *El «Liber Negotiorum Monasterii Praedicatorum Barchinone» del notari Gabriel Canyelles (1418-1433)*, dins «Escritos del Vedat», X (1980 = Miscelánea en honor de Josep M. de Garganta), 503-532.

57. Sobre aquest manuscrit, el seu copista i els primers posseïdors, em permeto de remetre al meu *Sobre mestre Antoni Sedacer i l'ambient de l'Escola Lulliana de Barcelona*, dins «Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos», VII (1979 = Miscelánea en honor de Josep M. Madurell i Marimon III), 133-153.

58. El colofó del segon conjunt d'aquest volum factici es troba en el f. 59^v i diu així: «Editus fuit iste liber per magistrum Raymundum Luli de Maioricis et transcriptus Rome et completus die sexta novembris 1425. Amen».

59. Vegeu *Els manuscrits...*, I, 107-108.

60. Sobre aquest cèlebre «manuscrit del marquès de Santillana», hom pot veure l'obra sempre citada de Marius SCHIFF, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París 1905, 385; J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*, Madrid 1931, 82-83; Manuel de CASTRO, *Manuscritos franciscanos de la Biblioteca Nacional de Madrid*, [Madrid 1973], 474-475 i la bibliografia citada pels dos darrers.

lloc en els quals cal col·locar l'activitat d'aquell copista. Remarquem només que, en la mesura en la qual les anteriors indicacions es confirmessin, tindríem que el Clm. 10497 hauria trigat gairebé un segle a arribar a la situació en la qual ara es troba el cos del volum o, dient-ho amb d'altres paraules, que seria el resultat d'un segle de treball.

3. A diferència de tot allò que hem trobat fins ara —la feina dels copistes es redueix a estendre un producte intel·lectual anterior— ens fixarem una mica en una altra activitat, aquesta creadora, i que en general no és tan coneguda en la història del lullisme. Però el període que ara estudiem segurament ha estat el més creador, el que ha vist una collita més abundant i generalitzada en tot l'àmbit en el qual Ramon Llull havia sembrat les seves idees i deixat els seus llibres els darrers anys del s. XIII i els primers del XIV.

En realitat, la facúndia lulliana s'estén més enllà de l'escenari dels viatges lullians, car aquests mai no el portaren vers l'occident,⁶¹ i en canvi també el lullisme occidental, el de Portugal,⁶² Galícia i Castella⁶³ fou fecund ja en aquest període. Però com que aquest tema és ara mateix objecte d'un altre estudi, ací no en diré res més.⁶⁴ Em limitaré a recordar, encara que la notícia ja pertanyi al període següent, que el Clm. 10552 conté, entre d'altres textos, l'esquema bàsic d'*Ars generalis* i que aquestes pàgines eren acabades de copiar a Pinhel (Portugal) el 27 d'octubre de 1472.⁶⁵

61. La peregrinació a Sant Jaume de Compostela (cf. *Vita coëtanea*, ed. De Gaiffier, dins «Analecta Bollandiana», XLVIII, 1930, 150) és bastants anys anterior al començament de la producció literària de Llull i encara més a la concentració en els tres centres coneguts.

62. José María CRUZ PONTES, *Miramar en sus relaciones con Portugal y el lulismo medieval portugués*, dins *Actas del II Congreso Internacional de Lulismo*. Miramar, 19-24 octubre de 1976, Ciutat de Mallorca 1979, 261-277.

63. Em permeto de remetre, pel que fa al lullisme medieval, als meus *El diàleg entre religions en el lullisme castellà medieval*, dins *Actas* (cit. nota anterior), 341-359; *Un altre testimoni del lullisme castellà medieval: Vat., Ross. lat. 990*, dins «Randa», 10 (1980 = Homenatge a Francesc de Borja Moll II), 71-79; *Dos tratados «espirituales» de Arnau de Vilanova en traducción castellana medieval*, dins «Anthologica Annua», XXII-XXIII (1975-1976 [1978]), 477-630 (i també en edició autònoma dins la col·lecció «Publicaciones del Instituto Español de Historia Eclesiástica. Monografías 25», Roma 1976 [1978]), 150 pàg.; *Nuevos datos sobre los beguinos de Galicia y su vinculación con el camino de Santiago*, dins «Anthologica Annua», XXIV-XXV (1977-1979), 619-643; darrerament ha incidit de forma marginal en el tema, Manuel NIETO CUMPLIDO, *Aportación histórica al cancionero de Baena*, dins «Historia. Instituciones. Documentos», 6 (1979), 197-218.

64. *Cuatro manuscritos del lulismo medieval galaico-portugués*, en curs de publicació dins «Anthologica-Annua», 28-29 (1981-1982).

65. La nota es troba al final d'aquell esquema essencial de l'*Ars generalis*, que

A través dels manuscrits muniquesos copiats en terres catalanes se'n ha conservat una sèrie de textos emparentats amb temàtica lulliana però d'autors diversos i fins ara desconeguts, tractats que indiquen la fecunditat del nostre lullisme. Tenim, en efecte, ultra la còpia del *Llibre de 'Benedicta tu in mulieribus'* obra del grup lullista valencià datada el 1335, però transcrita en el pas del s. XIV al XV en l'actual Cod. Hisp. [Cat.] 57, una sèrie d'obres llatines, la majoria de les quals incideix en punts de doctrina fortament controvertits en aquelles dècades de virulent antilullisme. De la qüestió *Utrum veritates fidei catholicae sint per viam rationis inquirendae* ens n'han conservat sengles còpies els volums Clm. 10538, ff. 183-187 i Clm. 10543, 123-126.⁶⁶ Tenim un petit tractat lullà *De Deo* copiat en la segona meitat del s. XV i ara conservat al començament del Clm. 10502; i unes pàgines dedicades al tema *De communicatione idiomatum* també afegides a l'inici del Clm. 10521.⁶⁷ No manca, tal com era d'esperar, alguna *Expositio artis generalis*, per exemple, en el Clm. 10512. Cal no oblidar que el nostre lullisme donava en aquells moments d'altres obres, anònimes o no, com és ara la *Disputatio secularis et iacobitae* de Ramon Astruc de Cortielles⁶⁸ i la sèrie d'obres anònimes, també entorn del tema de la

també coneixem pel Cim. 10497: «In Pinelo, vigilia Simonis et Iude, anno ab incarnatione Domini 1472» (f. 30^v).

66. Alois MADRE ha resumit el *Tractatus contra doctrinam Raymundi Lulli* de l'inquisidor Nicolau Eimeric (1389) amb aquesta frase: «Wie ein roter Faden durchzieht den ganzen Traktat die Anklage: Lull will die Glaubensgeheimnisse mit seinen rationes necessariae beweisen», *Die theologische Polemik gegen Raimundus Lullus. Eine Untersuchung zu den Elenchi auctorum de Raimundo male sentientium* (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters. Texte und Untersuchungen. N. F. Band 11), Münster 1973, 75. Vegeu més avall el text corresponent a la nota 69.

67. Aquest tractat també es troba en un manuscrit de Ciutat de Mallorca, Biblioteca Pública 1034, f. 154, amb incipit i èplicit idèntics, tal com hom pot veure en el catàleg de Jesús GARCÍA PASTOR i col·laboradors, *Manuscritos lulianos...* (cit. nota 4), 49.

68. L'obra, discussió sobre el tema de la immaculada concepció de Maria, ha passat molt temps com a escrit del mateix Ramon Lull, ha tingut molta difusió, tant manuscrita com impresa, i ha estat darrerament estudiada per Jaume de PUIG I OLIVER, *Nicolau Eimeric i Raimon Astruc de Cortielles. Noves dades a propòsit de la controvèrsia mariana entorn de 1395*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins», XXV (1979-1980 = Homenatge a Lluís Batlle i Prats I), 309-331. Ultra allò que ja he dit sobre la significació del pontificat de Benet XIII per als moviments «espirituals» en *Dos tratados...* (cit. nota 63), 487-498 de la revista i 11-23 del llibre, afegiré que cap a mitjan s. XV, Jaume ROIG recollia o atribuïa a Benet XIII, en *L'espill*, un comentari, amb el qual el papa semblava voler justificar el fet d'haver permès de discutir lliurement en pro i en contra del tema esmentat, el qual en aquell moment era un dels punts en els quals s'atrinxeraven els espirituals a favor i els antiespirituals o juristes en contra:

Puríssima, trameses a l'emperador Segimon d'Hongria durant els anys 1415-1417, de les quals parlarem en l'apartat dedicat al lullisme en l'Imperi romano-germànic. Essent en aquells moments tan forta encara la vinculació entre Occitània i Catalunya, recordaré ací que el Clm. 10554 era copiat a Uzès el 1424, que en concret un dels seus textos, el lullia *De forma Dei*, porta la data del 20 de maig d'aquell any i que el volum recull també un d'aquests tractats nous de temàtica polèmica, el que té per títol *De probatione aliquidum articulorum fidei*.⁶⁹ I ja que ens trobem en la França actual afegiré que hi ha entre els manuscrits muniquesos un que conté una còpia d'unes pàgines de Thomas Le Myésier, la *Parabola gentilis ad disponendum chisticolas*, el Clm. 10533, ff. 80-105;⁷⁰ en canvi, només un claríssim error

«..... Car segons deia
 qui papa fo en Avinyó
 Benet de Luna, a la comuna
 utilitat aquest debat
 ha fet gran bé: molts en la fe,
 dels poc amics científics
 grans teològics sofistes, lògics,
 disputadors sermonadors
 los ha de fer».

Edició i pròleg de Vicent ESCRIVÀ (Biblioteca d'autors valencians 1), València 1981, 193. Encara assenyalaré un altre detall que té relació amb tota la creativitat lulliana d'aquest període, el de l'anonimat. Ja en el grup lullista valencià de la dècada entorn del 1320, els escrits de tema religiós són tots anònims i aquesta és la tònica general amb poquíssimes excepcions, una de les quals, en llengua galaico-portuguesa, el lector interessat podrà veure en el meu article *Cuatro manuscritos...* (cit. nota 64). Em sembla evident que l'anonimat és un mecanisme d'autodefensa. El fet que Ramon Astruc de Cortielles no tingués massa interès a amagar el seu nom i que la disputa a la qual respon el seu llibre tingués per marc justament el cor dels dominics d'Avinyó (com si diguéssim, a casa de Nicolau Eimeric mateix) em sembla respondre a la llibertat de disputa entorn del tema confirmada per Benet XIII.

69. El colofó citat diu així: «Et fuit scriptus et finitus per me, Johannem de Godessia, in civitate Utecie, anno Domini millesimo quadringentesimo vigesimo quarto et die vigesima maii» (f. 62^r). Pel que fa a la polèmica, vegeu la nota 66. Entre les dues còpies indicades en la nota acabada d'esmentar i aquesta sembla haver-hi almenys una font comuna, constituïda per una llista d'*auctoritates* favorables a la racionalitat de la fe, des de la primera carta de Pere, capítol II, vers 2, fins a sant Bonaventura i sant Tomàs d'Aquino, passant per sant Lleó i sant Gregori el Gran, sant Anselm i sant Bernat i Ricard de sant Víctor. A Ciutat de Mallorca, Biblioteca Pública, ms. 993, ff. 206-207, hi ha un exemplar tardà (s. XVI) de la versió dels Clm. 10538 i 10543, tal com hom pot veure en Jesús GARCÍA PASTOR i col·laboradors, *Manuscritos...* (cit. nota 4), 16-17.

70. Hom pot veure aquest text, publicat a base de l'*Electorium* de la Bibliothèque Nationale de París, lat. 15450, en J. N. HILLGARTH, *Ramon Lull...* (cit. nota 14), 439-445.

de copista podria fer pensar que un lullista escrivia a París l'any 1394 el *Tractatus de mixtionibus*, conservat a Copenhague, Kongelige Bibliothek, Gl. kgl. Samling 3479, 8.º, ff. 19-45.⁷¹

I heus-nos arribats al nucli d'Europa, l'Imperi romano-germànic. I parlo amb tota consciència de l'imperi perquè és anacrònic parlar d'Alemanya o d'Itàlia en el pas del s. xiv al xv. Per convèncer-se'n només cal donar una ullada a un atlas històric. Hi ha, encara, dues raons complementàries, les quals són particularment vàlides quan es tracta de l'expansió del lullisme: «Itàlia» no és, durant el període que ens ocupa, un territori que ofereixi possibilitats idèntiques per a l'extensió de les obres i de les idees de Llull, car almenys caldria distingir tres possibilitats: la de penetració en els països vinculats a la dinastia o casa de Barcelona; la de Roma, particularment després del retorn dels papes amb Martí V entorn del 1420 (un moment particularment bo, després de la *Sentència definitiva*⁷² donada l'any 1419 justament pel cardenal legat de l'esmentat Martí V, Alamanno Adimari, sentència que suposava una certa pau o almenys treva, després dels grans tràngols dels temps immediatament anteriors i inicials del Cisma d'Occident); i la de les regions del nord, oficialment part de l'Imperi romano-germànic. Recordem que, de la mateixa manera que durant segles la universitat dels països catalans fou Montpeller, també per a l'Imperi les grans universitats eren les de territori italià, Bolonya per descomptat, i després Pàdua. Del lullisme, doncs, en aquesta unitat política i cultural tan *sui generis* (recordem, però, que en aquells moments el món culte europeu té una llengua única, el llatí) ens anem a ocupar a fi de veure com s'hi presenta tal doctrina en el pas del s. xiv al xv a través dels manuscrits muniquesos i d'altres bandes. Sóc conscient que el mateix planteig és agosarat, atès que en general hom no ha vist lullisme a la Itàlia del Nord abans de l'anada de Joan Bulons a Pàdua, ni a Alemanya abans de Nicolau de Cusa i Emeric Van De Velde (o al revés).⁷³ Parlar, doncs, de lullisme a

71. El colofó és inequívoc: «Factus iste tractatus ad honorem Dei Parisius anno milesimo (!) tricentesimo (!) nonagesimo octavo, Deo gratias» (f. 45^v). Però es tracta de la *Investigatio mixtionum generalium* del mateix Llull, escrita a París cent anys abans.

72. Còpies manuscrites, entre d'altres, per exemple, en Ciutat de Mallorca, Biblioteca Pública, ms. 1069/I, ff. 1-13 i *ibid.*, ms. 1114, f. 54 (fragment). Sobre les impressions, hom pot veure Eliás ROGENT i Estanislau DURAN, *Bibliografia de les impressions lullianes* (Estudis de bibliografia lulliana II), Barcelona 1927, núms. 42, 153, etc.

73. Hom pot veure un resum de les tesis sostingudes fins ara i la bibliografia anterior en J. N. HILLGARTH, *Ramon Llull...* (cit. nota 14), 270 ss. És posterior Rudolf HAUBST, *Der junge Cusanus war im Jahre 1428 zu Handschriften-Studien in Paris*, dins «Mitteilungen und Forschungsbeiträge der Cusanus-Gesellschaft», 14 (1980), 195-205.

l'Imperi romano-germànic ja en el pas del s. XIV al XV seria atreviment, si no hi ha proves.

Heus-les ací: del Clm. 23802, dissortadament de procedència immediata desconeguda,⁷⁴ hom pot afirmar no sols que conté una obra lul·liana relativament bàsica, l'*Ars inventiva veritatis*, ans encara que tot porta a afirmar que el volum pertany a la segona meitat del s. XIV. Les filigranes del paper són d'aquest temps,⁷⁵ la lletra és comparable i semblant a la de volums datats entre el 1360 i el 1370,⁷⁶ el catàleg de la «Bayerische Staatsbibliothek» publicat el segle passat data el volum del s. XIV⁷⁷ i una prova pericial realitzada amb els responsables de la secció de manuscrits de la biblioteca esmentada ha donat la resposta immediata i segura que el Clm. 23802 és còpia alemanya de la segona meitat del s. XIV. Per la banda italiana tenim l'actual Clm. 10542, al qual cal afegir el petit volum ingressat no fa gaires anys a la Biblioteca Bartomeu March de Ciutat de Mallorca, volums que ens ocuparan al final d'aquesta nostra recerca per terres de l'imperi.

A Oxford, Bodleian Library, Ms. Canon. ital. 26, hi ha una còpia d'una traducció italiana del *Fèlix o Llibre de meravelles*, el qual, d'acord amb la datació del catàleg de Mortara, seria «del principi del seculo XV» i per

74. Tal com avisa el *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*. Secundum Andreae SCHMELLERII indices composuerunt Carolus HALM et Guilielmus MEYER. Tomi II Pars IV codices num. 21406-27268 complectens (Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis Tomi IV Pars IV codices latinos continens), Munic 1881, 50, els Clm. 23001-26348 són «codices diversae originis, quibus Schemellerus signum ZZ dedit», i el nostre porta la signatura d'entrada a la Bibliotheca Regia Monacensis (ara Bayerische Staatsbibliothek) ZZ. 802 (95). A diferència, doncs, d'altres dels quals hom pot assenyalar la biblioteca des de la qual passaren a la Bayerische Staatsbibliothek (per exemple, de la Palatina de Mannheim, de la catedralícia de Passau, de la del monestir de Tegernsee, etc.), d'aquest no és possible de donar cap indicació.

75. En el volum es troben, per aquest ordre, les filigranes següents: doble cercle unit pel pal d'una creu, el qual sembla igual al de BRIQUET-STEVENSON 3189, datat del 1347; les claus de sant Pere semblants a les de la mateixa col·lecció 3813-3815 (1354-1362); i el cap de cavall de la mateixa col·lecció 15566, datat del 1352.

76. La lletra del nostre manuscrit és molt semblant, sempre judicant a base de fotografies pel que fa a volums no muniquesos, a la del Cod. Vindobonensis 4987, f. 117, que hom pot veure en FRANZ UNTERKIRCHER, *Die datierten Handschriften...* (cit. nota 8), 141, Abb. 136 (datada l'any 1359 a Itàlia); també és comparable amb *ibid.*, 148-150, Abb. 145, 147 i 148, datades, respectivament, a Mondsee?, 1366, Münster de Westfàlia, 1367 i Praga, 1367.

77. *Catalogus...* (cit. nota 74), 95. També figura copiat durant el s. XIV, però no em consta on, el volum de la «Biblioteca Comunale» de Fermo, ms. 19, segons Serafino PRETE, *I codici della Biblioteca Comunale di Fermo. Catalogo* (Biblioteca di Bibliografia Italiana XXXV), Florència 1960, 24-25.

tant és impensable que tal traducció i còpia siguin posteriors a l'estada a Itàlia de Joan Bulons.⁷⁸

El 31 d'octubre de 1408 s'acabava a Bolònia la redacció del *Liber virtutum moralium omnium et vitiorum de arte maiori praedicandi et memorandi*. En tornarem a parlar. El volum on aquest text s'ha conservat conté els següents llibres lullians, que cal suposar coneguts aquells primers anys del s. xv en la ciutat universitària de Bolonya: *Quaestiones factae super librum facilis scientiae*; *Tabula generalis ad omnes scientias*; *Liber de praedestinatione et libero arbitrio*; *Liber de natura*; *Liber novus phisicorum*; *De modo applicandi novam logicam ad scientiam iuris et medicinae*; *Liber novus de anima rationali*; *Ars brevis praedicationis*; *Liber de convenientia quam habent fides et intellectus in obiecto*; *Liber apostrophe*; *Liber, per quem quisque potest discernere que lex maior, clarior, verior habeatur*; *Ars iuris*; *Tractatus de astronomia*; *Liber de substantia et accidente*; *Liber de demonstratione per aequiparantiam*.⁷⁹ El catàleg de

78. Alessandro MORTARA, *Catalogo dei manoscritti italiani che sotto la denominazione di Codici Canonici Italiani si conservano nella Biblioteca Bodleiana a Oxford*, Oxford 1864, 32-33, reporta, de més a més, el judici d'Apostolo ZENO: «... opera veramente dottissima, e di purgatissima favella, e degna del buon secolo XIV in cui la confesso anche scritta», en italià, és clar (33). Per si pogués tenir alguna relació amb l'exemplar i la traducció anterior, recordaré que encara cap a les acaballes del segle passat hi havia un exemplar d'una traducció del mateix llibre de Llull en italià a la Biblioteca Trivulziana de Milà, exemplar que ja no figurava en aquella biblioteca en ésser comprada per la ciutat de Milà i ésser col·locada en la seva seu actual en el Palazzo Sforzesco. Essent desconegut el destí actual del volum, copiaré allò que en deia el catàleg d'aquella biblioteca, fet per Giulio PORRO, *Catalogo dei codici manoscritti della Trivulziana* (Biblioteca Storica Italiana pubblicata a cura della R. Deputazione di Storia Patria II), Torí 1884, 221: «Libro (il) di meraviglie chiamato Felix (Cod. N. 184). Cod. cart. in fol. del sec. XV di fol. 143 più uno bianco. Al fol. 44 vi è la nota seguente: 'Nota che in questo locho che comenza *ma al tempo prexente* siegue lo libro nostro, imperoche dal principio fin in questo locho io lo fezii accoppiare perchè era perso due quaterni del dicto libro'. Infatti la scrittura dei primi tre quaterni è di mano diversa, e vi sono due fol. ed il verso di un altro copiati di troppo e quindi in doppio... è scritto in buona lingua». No cal dir com és de dordre la desaparició del volum, també perquè el fet de tenir-lo a l'abast de la mà ens trauria del dubte de si era anterior o posterior a la dècada del 1430.

79. Otto GÜNTHER, *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig. Mit einer Einleitung über die Geschichte dieser Bibliothek und 9 Tafeln Abbildungen* (Katalog der Danziger Stadtbibliothek V), Danzig 1921, 430-436. No és l'únic manuscrit lullià de Danzig (ara Gdąnsk); en la Stadtbibliothek (ara Biblioteka Polskiej Akademij Nauk), el volum manuscrit 2224 conté tres obres lullianes: *Ars brevis*, *Brevi practica tabulae generalis* i *Ars compendiosa medicinae*; el catàleg diu que el volum fou copiat durant la primera meitat del s. xv. Cf. *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, III, Danzig 1909, 216-217.

manuscrits de Danzig (Gdąnsk) remarca que el volum és, en part almenys, copiat per Augustinus Dirsaw (Dirsschaw), i que aquest és documentat allí a principis del s. xv.⁸⁰ El volum em sembla una prova concreta de la meua tesi: la presència de lullisme creador a Bolonya a començos del s. xv repercuteix immediatament a l'altra banda, la septentrional, de l'Imperi, cosa que en demostra la unitat cultural. És el ms. Mar. F. 256.

Uns quants anys més tard, el 24 d'abril de 1415, l'alemany Johannes de Mysna acabava «in castro Padue» (Pàdua? o Padoux, ara departament francès dels Vosges, però aleshores en el ducat de Lorena i per tant en l'Imperi, en qualsevol de les dues hipòtesis?) la còpia del text llatí de l'*Arbre de ciència* (*Arbor scientiae*, ell en deia *scientiarum*). El volum és ara el manuscrit 525 (929) de la Biblioteca de la Universitat de Bolonya.⁸¹ ¿Una altra mostra de la vinculació del lullisme bolonyès amb el de diverses parts de l'Imperi ja en els primers anys del s. xv?

L'any 1415 és una data important per a la història del lullisme germànic, car s'obre una nova línia de penetració, en la qual, si no m'erro, ningú no ha parat atenció fins ara. La nova línia prové de Barcelona i la seva ocasió fou la visita de l'emperador romano-germànic, Segimon d'Hongria en persona, a Perpinyà al cap d'una gran ambaixada del concili de Constança, per a les vistes amb el papa Benet XIII i amb el rei de la confederació catalano-aragonesa, Ferran d'Antequera,⁸² a fi de trobar una solució al Cisma d'Occident. Els nostres lullistes aprofitaren l'estada de l'emperador i dels ambaixadors del concili en terres catalanes per fer-los arribar una proposta: la de col·locar formalment tot l'afer de la reunió de

80. OTTO GÜNTHER, *Die Handschriften...* (cit. nota anterior), 430. Un resum de les dades proporcionades per aquest catàleg es pot veure en Johannes STÖHR, Raimundi LULLI, *Opera Latina*, 213-239: *Opera Messanensia* (ROL I), Ciutat de Mallorca 1959, 29-32.

81. El colofó diu així: «Scriptum per me, Johannem de Mysna Theoticum in castro Padue et completum sub annis ab incarnatione Ihesu Christi M CCCC XV in vigilia sancti Marci Evangeliste»; hom pot veure notícia del volum amb el colofó en Ludovico FRATI, *Indice dei codici latini conservati nella R. Biblioteca Universitaria di Bologna*, dins «Studi Italiani di Filologia Classica», 16 (1908), 288. Segons aquest catàleg, en la mateixa biblioteca existeix un volum amb l'*Ars compendiosa (inveniendi veritatem?)*, el qual presenta la particularitat de tenir l'incipit del *Liber de gentili et tribus sapientibus* (Cum longi temporis participatione...) i seria del s. XIV, procediria del convent de dominics i hauria estat copiat per un copista que escriví el seu nom al revés, però es deia Johannes. No em consta, però, que sigui de procedència italiana o alemanya. És el volum manuscrit 888 (1732). Hom en pot veure notícia en l'article citat, pàg. 382.

82. Vegeu bibliografia sobre les vistes de Perpinyà del 1415 en *El Cisma d'Occident a Catalunya, el País Valencià i les Illes. Repertori bibliogràfic*, Barcelona 1979, 193 i 229 (Perpinyà, vistes).

l'Església llatina sota la protecció de la Mare de Déu amb la promesa formal d'introduir en el calendari litúrgic occidental la festa de la Immaculada Concepció de Maria.⁸³ La proposta, tramesa o presentada el set de novembre d'aquell mateix 1415, anava acompanyada d'un tractat sobre aquella prerrogativa mariana, el qual se'ns ha conservat tant en la versió original catalana com en traducció llatina: *Una solemne i molt devota contemplació i devot tractat de l'especial misteri de la molt alta i excellent concepció*.⁸⁴ Després foren tramesos al mateix emperador els dos anys següents altres tantes instàncies insistint en la mateixa petició,⁸⁵ la segona acompanyada d'un nou escrit doctrinal, aquesta vegada sobre un tema que en segles futurs faria córrer molta tinta: *Concordia opinata contradictionis in dictis beati Thome super conceptionis virginis matris Dei dignissima puritate*.⁸⁶ Tal com hom podia esperar, aquella petició no anava sola, ans acompanyada d'algunes obres lullianes, car quan l'any 1431 un copista, del qual només sabem el nom, Johannes,⁸⁷ escrivia els tractats i peticions esmentades també copiava (el normal és que se servís d'exemplars que trobava en un mateix lloc) els llibres lullians següents: *Liber qui est de ente quod simpliciter est per se et propter se existens et agens*; *Ars confessionis* (Mallorca 1312); *Liber apostrophe*; i *Liber de convenientia quam habent fides et intellectus in obiecto*. És, doncs, normal de suposar que aquests

83. «... vestre sacre imperiali maiestati reverentialiter et humiliter supplicatur quatenus in tanta viduatione ecclesie modum similem capiendo, recurratis ad imperatricem virginem matrem et cunctorum creatorum dominam et reginam, vovendo humiliter et devote quod, unionem obtentam (!), suam purissimam conceptionem, diu ab aliquibus neglectam, facietis cum summo pontifice eligendo per totum universum de cetero celebrare», Copenhague, Kgl. Bibliotek, Thott 105, 4°, f. 77^r. Penso publicar els textos d'aquesta relació entre els nostres lullistes i l'emperador d'Alemanya potser en el volum vinent d'«Arxiu de Textos Catalans Antics».

84. Sobre el text català, vegeu el meu *Inventari d'obres lullianes en català* dins *Els manuscrits...*, I, 204, núm. 13. La traducció llatina és en el volum manuscrit esmentat en la nota anterior, 78^r-86^r.

85. *Translatum secunde supplicationis domino imperatori misse simul cum quodam tractatu de concordia beati Thome post dicte supplicationis tenorem inferius inserto*, en el volum citat en la nota 83, ff. 86^r-87^r. I *Translatum tertie supplicationis domino imperatori misse*, *ibid.*, f. 92^{r-v}.

86. *Ibid.*, ff. 87^r-92^r.

87. *Ibid.*, f. 98^r: «Finitus est liber iste per manus Johannis. Anno Domini M CCCC Tricesimo primo». No puc ni afirmar ni negar si és el mateix copista que hem trobat amb el mateix nom en el manuscrit de Bolonya, Biblioteca Universitària 888 (1732) (cf. més amunt, nota 81). Sí que, en canvi, puc excloure que el Johannes del volum de Copenhague sigui el mateix que poc després posava el seu nom en el colofó d'un dels actuals manuscrits del St. Nikolaus Spital de Bernkastel, el 89, f. 168. Es deia Johannes Brun i era de Trèveris (Trier = Treverensis, diu allí), tal com hom pot veure en J[akob] MARX, *Verzeichnis...* (cit. nota 48), 90.

(i potser d'altres) llibres lullians penetraren a l'Imperi en el seguici de l'emperador Segimon. Hom es pot preguntar encara si la còpia del *Liber de laudibus beatae virginis Mariae* datada a Roma el 1425⁸⁸ no significa que el grup lullista no parava d'insistir en els seus objectius, ara davant el papa de la unió, Martí V, en aquells moments posteriors a la mort de Benet XIII i del Concili de Pavia-Siena, altra vegada en tràngol de veure amenaçada la unitat de l'Església, ara per les jugades del nostre rei Alfons, dit el Magnànim.⁸⁹

Només un any després de les tres instàncies a l'emperador, s'acabava a Itàlia la còpia d'un tractat de lògica que porta un títol indubtable: *Loyca discipuli magistri Raymondi Lulli*, ara a Florència, Biblioteca Riccardiana ms. 1001, ff. 14-32.⁹⁰ La variant de la «o» al centre del nom del mestre és indicació suficient sobre el lloc on es féu aquella còpia. Del tractat en tornarem a parlar.

Ara toca recordar aquell Albert de Greifswald (Albertus de Grippeswaldis), el qual acabava de copiar els tres primers llibres del *Llibre de contemplació* en traducció llatina el 19 de gener de 1419 a Berga. I encara que la dinàmica de la meua tesi es veuria reforçada si aquesta còpia hagués estat realitzada en algun Berg o Berge d'Alemanya, les dades objectives assenyalen vers Berga de Catalunya.⁹¹ Però calia esmentar-lo, encara que

88. Cf. Clm. 10519, f. 59^v. El colofó ha estat copiat més amunt, en la nota 58.

89. Per a aquest moment, vegeu Walter BRANDMÜLLER, *Das Konzil von Pavia-Siena, 1423-1424* (Vorreformationengeschichtliche Forschungen 16-17), Münster 1968; vegeu també el meu *Mestre Martí Talayero, víctima de la tensió entre Martí V i Alfons el Magnànim*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LVI (1980), 524-532 i, en general, les notícies bibliogràfiques de *El Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià. Repertori Bibliogràfic*, Barcelona 1979, 95-103.

90. Athanasius LÓPEZ, *Descriptio codicum franciscanorum Bibliothecae Riccardianae Florentinae*, dins «Archivum franciscanum historicum», III (1910), 739-742.

91. Les dades objectives són aquestes: les filigranes del paper són les normals a Catalunya i no a Alemanya el 1419. Més encara, una de les dues que figuren en el nostre volum, l'unicorn com el que en la recopilació de Francesc de BOFARULL porta el núm. 695, resulta que és documentat justament a Berga i justament l'any 1419, en documentació de Barcelona, ACA. Hom pot veure Francisco de BOFARULL Y SANS, *Animals in Watermarks*, Hilversum 1969, reproducció 695 i pàg. 69, on hom pot trobar aquesta referència: «695. (Date) 1419-20 (Plate (!) (Place) from which dated or sent) Berga (Where document is preserved) ACA RP 121». Sembla que no ha d'estranyar la presència d'un copista alemany a Catalunya en aquell moment, car també consta l'activitat a Girona, i potser en altres llocs, el mateix 1419, d'un altre escriptor alemany, Theodericus de PALUDE de Dottmehen «nationis Alamanie», el qual el 24 de març acabava a Girona un *Repertorium Iuris Canonici* de Petrus de BRACO. La notícia consta a través d'un inventari del monestir de Ripoll de l'any 1649, publicat per Gerardo MARTÍNEZ DÍEZ, *Dos catálogos inéditos de la biblioteca del monasterio de Ripoll*, dins «Hispania Sacra», XXII (1969), 386, núm. 3. El mateix Teodoric copià, també a

la seva intervenció s'hagi limitat a la de simple copista. El seu treball és ara el Clm. 10518.

Des del 1426 al 1438 és documentada l'activitat de Guglielmo Nardi, a Feltre i després a Venècia, sempre però, en l'àmbit universitari de Pàdua (i qui sap si en el més llunyà de Bolonya). A partir de les dades posades al final de les còpies realitzades per ell, és possible d'establir un cert *iter* dels seus interessos lullians. L'any 1426 copia textos de Ramon Lull: el *Liber propositionum secundum artem demonstrativam*, i segurament els *Liber de fide et intellectu*, *Liber natalis* i el *Liber lamentationis philosophiae*. L'any 1427 el seu interès sembla concentrar-se en llibres d'altres autors, introduccions a l'art lulliana: *Breve et utile artificium artis generalis*, per exemple. L'any 1438, finalment, copia textos de naturalesa pastoral: *Liber clericorum*, i els textos del grup lullista valencià *Dictamen infantium* i *Liber confessionis*. Aquests textos es troben ara a Barcelona, Biblioteca de Catalunya ms. 680.⁹²

Entremig, la cartoixa de Magúncia no sols posseïa, ans deixava en préstec a mestre Johannes Zappe, fill d'Arnold Zappe d'Oppenheim, un volum definit com a *Excerpta Raymundi Lulli*, en pergami, tancat amb sivelles, al començament del qual hi havia les figures que ajudaven a identificar-lo. Era el 1434.⁹³

L'anterior narració sobre el lullisme a l'Imperi, que si d'alguna cosa peca és d'escassa, era necessària a fi que tinguéssim un marc on posar allò que segueix i que així serà més ben comprès dins aquell marc. Altrament, l'afirmació que segueix podria semblar provocadora: el lullisme de l'Imperi no sols és una realitat important ja abans de Nicolau de Cusa i d'Emeric Van de Velde i de Joan Bulons, ans encara és actiu i productiu, com també ho és el català, el francès, el castellà i el portuguès. Caldrà estudiar més

Catalunya, l'obra de Bartolo da SASSOFERRATO, *Lectura super prima parte Digesti novi*, volum que ara es troba a Madrid, Biblioteca Nacional ms. 12083. Vegeu una descripció d'aquest volum, amb el colofó, en Antonio GARCÍA GARCÍA, *Iter Hispanicum* (Codices Operum Bartoli a Saxoferrato recensiti II), Florència 1973, 69; aquestes notícies han estat recollides pel mateix autor en el seu resum *Bartolo de Saxoferrato y España*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 9 (1974-1979), 439-467.

92. Aquest volum té els folis inicials molt barrejats i requerirà un estudi descriptiu acurat. Fins ara, la notícia més extensa és la d'Helmut RIEDLINGER, *Raimundi Lulli Opera latina 154-155. Opera Parisiensia anno M CCC IX composita* (Raimundi Lulli opera latina V), Ciutat de Mallorca 1967, 161-164.

93. L'anotació de préstec diu: «Item, magister Johannes Zappe, filius Arnoldi Zappe in Oppenheim, habet excerpta Raymundi Lulli. Presens libellus est in pergamenno et in asseribus et in principio habet suas figuras» i fou publicada per Heinrich SCHREIBER, *Die Bibliothek der ehemaligen Mainzer Karthause* (Zentralblatt für Bibliothekswesen. Beiheft 60), Leipzig 1927, 198.

d'aprop, per exemple, aquella *Loyca discipuli Raimondi Lulli*, copiada abans del 1418, que hem trobat a Florència, car sembla emparentada amb les *Novae et compendiosae introductiones logicae* del Clm. 10542, ff. 42-64, ja que tenen el mateix èxplícit.⁹⁴ D'altra banda, si el text florentí sembla italianitzar, el muniquès diu ben clar que és d'autor no català,⁹⁵ més encara d'un autor, segons que sembla, italià, poc posterior a Ramon Llull, del qual coneix la darrera producció parisenca de l'any 1310,⁹⁶ i contempla la primera expansió del lullisme per Itàlia a partir de Gènova. És de doldre que hom no pugui disposar d'altres elements de judici sobre el *Liber virtutum moralium omnium et vitiorum de arte maiori praedicandi et memorandi*, tal com sabem elaborat a Bolonya i acabat el 31 d'octubre de 1408, car les escasses frases d'incipit i èxplícit fan pensar en una obra on se sintetitzen diverses corrents lullianes.⁹⁷ Però donem el darrer pas: el lullisme a l'Imperi i concretament a Gènova és fecund i creatiu en la segona meitat del s. XIV. Durant aquell mig segle, en efecte, en l'abadia benedictina de La Cervara hi havia un centre de lullisme, del qual coneixem almenys un autor i una obra: l'autor és noresmenys el prior, i sabem d'ell que es deia fra Beltramo; l'obra a la qual aquest personatge va posar almenys el pròleg era un *Artificium beati Raymondi Lulii*,⁹⁸ en la qual la

94. En efecte, tots dos tractats acaben: «... tamquam ad suum ultimum finem reducendum». Caldrà, doncs, veure fins on arriba la identitat.

95. Aquestes són les frases, de les quals dedueixo allò que afirmo en el text (els subratllats són meus): «... in quadam arte mirabili, quam nuper huic mundo tradidit gratia Ihesu Christi, qui voluit eam... cuidam sancto homini et christianissimo revelare, qui Raymundus nomine dictus, Lulli cognomine dignus. Et bene Raymundus Lulli, quia vere radius lucis mundi, quem etiam in partibus nostris aliqui magnum philosophum catalanum appellant... de cuius virtute, per Dei gratiam, in partibus ytalicis, ut in nobili civitate Ianuensi aliisque quibusdam, minimella fuit aliquibus notitia propalata...», Clm. 10542, f. 63^v.

96. L'autor coneix, en efecte, el *Liber de possibili et impossibili*, datat a París, el mes d'octubre de 1311: «... nulla species alia possibilis et impossibilis esse potest. Harum autem specierum exempla in Libro de possibili et impossibili altissime pate(n)t, qui a philosopho magno cathalano editus Parisius invenitur», Clm. 10542, f. 48^r.

97. Otto GÜNTHER, *Die Handschriften...* (cit. nota 79), 432-433 i Johannes STÖHR, *ROL I*, Ciutat de Mallorca 1959, 30, el qual copia algunes paraules més que l'anterior.

98. «Explicit prologus venerabilis patris fratris Beltrami, incliti prioris Cervarie, super artificium beati Raymondi Lulii, etc. Amen», Ciutat de Mallorca, Biblioteca Bartomeu March, volum manuscrit sense numeració, f. 8^r. La identificació de Cervaria = La Cervara es troba en L. H. COTTINEAU, *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés*, I, Mâcon 1935, 659, el qual fa constar que és bisbat de Gènova. Per una butlla d'Urbà VI, datable dels anys 1386-1387, consta que el prior era l'autoritat màxima d'aquell monestir: «... monasterii sancti Ieronimi de Cervaria, per priorem soliti gubernari, ordinis sancti Benedicti, Ianuensis diocesis...», *Ein Päpstliches Formelbuch aus*

variant «Raymondi» ens confirma la indicació geogràfica de la mateixa lectura que trobàvem a Florència. Tenim, doncs, una línia ininterrompuda de lullisme a l'imperi, que no sols connecta amb Gènova ja en el s. XIV (i, per tant, cal pensar que amb el fons lullian de casa Spinola), ans encara es manifesta actiu i creador amb l'aportació d'obres noves, just entorn del punt centric del lullisme, la seva estructura «artística», el seu «artificium».

4. Per evitar repeticions, agruparé en aquest darrer apartat allò que els manuscrits muniquesos diuen sobre escoles lullianes, ultra les notes de possessió del tipus «Aquest llibre és de l'escola»,⁹⁹ que trobem en alguns dels nostres volums. Diguem per endavant que els interessos que podem descobrir a través d'aquests són d'altre tipus que els que manifesta la gran compilació de Thomas Le Myésier en el seu *Electorium magnum*, compilació que, d'acord amb l'ambient universitari parisenc en el qual naixia i al qual responia, es pot definir com a intent de *Summa philosophiae et theologiae* lulliana.¹⁰⁰ Diguem que, en general, les vinculacions escolars dels manuscrits muniquesos, fora potser del cas de Joan Bulons, són alienes a les escoles universitàries. Això no obstant, presenten un aspecte realment interessant en la història del lullisme, el de la seva institucionalització en el camp de l'ensenyament.

La progressiva vinculació entre lullisme i escola se'ns presenta en els manuscrits muniquesos de la forma següent: el Clm. 10529 ens permet de conèixer l'existència d'un mestre de dictat (*dictamen*, teoria i pràctica de la redacció, particularment epistolar) i de retòrica, d'àrea catalana, el qual copia en el seu llibre el tractat de *Rhetorica nova* de Ramon Lull. Les notes marginals a aquestes pàgines, resumint-ne el contingut, porten a pensar en un ús escolar, sense poder aventurar cap més afirmació.¹⁰¹ La gramàtica del Cod. Hisp. [Cat.] 63 fou elaborada per un autor que compartia els esquemes mentals lullians. El fet que la coneguem en una versió més primitiva i més completa en el Vat., Ottob. lat. 1250 i el fet complementari que el text muniquès hagi introduït algunes equivalències en aragonès,

der Zeit des grossen abendländischen Schismas, herausgegeben von Herluf NIELSEN, Copenhague 1979, 161-162, núms. 330 i 331.

99. Inscripcions com l'esmentada es poden trobar, per exemple, en Cod. Hisp. Cat. 54 i 59; cf. *Els manuscrits...*, I, 43 i 57.

100. Aquesta obra constitueix l'objecte central del llibre de J. N. HILLGARTH, *Ramon Lull...* (citada en la nota 14), 199-268 i 348-397.

101. Les raons de la vinculació a l'àrea catalana són sobretot els noms dels personatges, als quals fan referència les mostres del tractat; hom els pot veure dins *Els manuscrits...*, I, 124, nota 2. Les anotacions marginals són d'aquest tipus: «Decem partes huius scientie»: «De prima». «Seneca». «De secunda». «De tertia». «De quarta parte». «Forma». «Materia». «Finis». «Concludit». «Principium, medium, finis», etc.

ultra les catalanes de l'exemplar vaticà, indica que tal gramàtica no sols serví, ans encara es desplaçà de Catalunya a Aragó.¹⁰² Aquesta, però, no és l'única gramàtica que fou usada en ambients lullians, car la que es troba a Copenhaguen, Gl. kgl. Samling 3478, 8.º, ff. 196-201 i 2-8, és diversa de la de Munic i del Vaticà.¹⁰³ Si passem de l'escola de gramàtica a la de les altres arts, trobem en volums com el Clm. 10497¹⁰⁴ i el Clm. 28606¹⁰⁵ mostres d'haver servit en tals escoles, com a text a analitzar, algun dels copiats en el primer (*Liber de gentili et tribus sapientibus*, per exemple) o com a text bàsic a través del qual introduir-se en la filosofia lulliana (cas de l'*Ars brevis* del volum esmentat en darrer lloc i segurament en d'altres, com és ara el text de l'*Art breu* de Milà, Ambrosiana O. 87 Sup.); més encara, aquesta repetició d'anotacions escolars en textos de l'*Art breu* en català o en llatí, unit a l'altre fet de la repetició d'edicions incunables de la mateixa obra (vuit?) condueixen a preguntar-se si no era un dels llibres de text de l'escola o de les escoles lullianes. El Clm. 10544 ens fa donar un pas més, car ens permet de veure un conjunt que fa tota la impressió d'ésser un corpus pensat com a llibre bàsic per a una escola d'arts d'impostació lulliana i particularment atenta a les assignatures del «quadri-vium». És obra del franciscà valencià Joan Ros, professor a Barcelona i a Pàdua, on són datats dos dels seus tractats escrits entorn del 1450 i recollits ací. Encara que no puc certificar que tots els tractats que ell recollí en el seu «corpus» s'hagin conservat en el volum ara muniquès (l'estudi de la composició del volum ens el presenta format per conjunts inicialment

102. Cf. *Els manuscrits...*, I, 78-79.

103. Copenhague, Kongelige Bibliotek, Ny kongelige Samling 638, 8º, ff. 196-202 i 2-8.

104. Cf. *Els manuscrits...*, I, 108. Una mostra d'anàlisi de text, escrita en el marge inferior de l'actual f. 4º diu així: «In & isto, magister Raymundus, argumento a sensu contrario premissorum probat premissa esse vera et de hiis que dicta fuerant in genere probat exemplificando in specie, scilicet, in voluntate seu affectione humana. Vel alias et subtilius in & isto, magister Raymundus probat predictam per tertium-decimum modum sue artis, qui est quod probatur questio dubitativa proposita per textum descendentem seu dependentem per necessariam consequentiam ex alio textu, et per istum .xiiij. modum magister Raymundus probat multa principia in theologia, in libro *De quadratura de cercla*. Et .xiiij. modi sunt isti...».

105. La còpia de l'*Ars brevis* del Clm. 28606 jo diria que ha servit a diversos mestres, els quals hi han deixat notes marginals que de vegades omplen tots els espais blancs, normalment amb definicions o explicacions de conceptes que van apareixent en el curs de l'obra, o àmb referències a d'altres llibres lullians. La primera nota, explicació de la paraula «ars», diu així: «Art és ordonament e stabliment de conèxer la fi, de la qual hom vol haver conexença, secundum hunc magistrum in *Libro de doctrina puerili*, capitulo de vij artibus», f. 154º.

independents i no podria pas afirmar que tals conjunts primitius s'hagin conservat tots en el tom que ens ocupa), crec que serà interessant de recordar a través dels títols de les obres recollides en la col·lecció com es presentava, pel que fa als llibres de text, un curs complet d'arts en una escola lulliana: Joan Ros, *Grammatica secundum artem generalem*; Ramon Llull, *Logica Algazelis*; Ramon Llull, *Logica nova*; Ramon Llull, *Rhetorica nova*; Joan Ros, *Artificium arismeticae*; Ramon Llull, *Liber de geometria nova et compendiosa*; Johannes de Sacrobosco, *Tractatus de sphaera*; Ramon Llull, *Tractatus novus de astronomia*; Ramon Llull, *Liber demonstrationis per aequiparantiam*.¹⁰⁶

L'actuació de Joan Bulons el setembre de 1433 a Pàdua, concretada en la seva *Lectura artis generalis*, ara en Clm. 10551 (text definitiu?) es basà en una explicació de l'art ja coneguda a les darreries del s. XIV, aquella que comença: «Ars generalis est quoddam divinum donum...».¹⁰⁷ Si, de més a més, comparem aquesta exposició amb allò que hem dit en parlar d'un copista lullià que actuava justament vora Pàdua, Guglielmo Nardi, ens adonarem que l'explicació sobre l'art correspon a l'activitat d'aquest darrer l'any 1427, quan ja en temps anteriors s'havia familiaritzat amb textos directament lullians. Per això, hom té la impressió que també a Pàdua succeí quelcom de semblant: quan un grup ja s'havia familiaritzat més o menys amb obres de Ramon Llull i es trobava en situació de poder desitjar una visió de conjunt més esclaridora, procurà la presència d'un dels mestres de l'escola lulliana de Barcelona i li demanà que els expliqués els secrets del funcionament de l'art o sistema de Llull. Per això, en comptes de veure

106. El colofó de la *Grammatica secundum artem generalem* diu així: «Finit frater Iohannes Ros de Valentia, provincie Aragonie, ordinis beati Francisci, hunc tractatum de grammatica Padue, in loco fratrum minorum de Hospitali .1449., in vigilia sancti Thome apostoli, 20 decembris, ad gloriam domini nostri Ihesu Christi et virginis Marie, matris eius, sanctique Prodoximi, Justine et Anthonii et omnium sanctorum...», f. 77'. I el de l'*Artificium arismetice*, així: «Ad laudem omnipotentis Dei et virginis Marie, sue matris, et omnium sanctorum, finivit fr. Iohannes Ros de Valencia, provincie Aragonie, hoc artificium arismetice Padue in loco fratrum minorum de Hospitali 1450, die 5 januarii, in vigilia epiphantie Domini. Deo gratias», f. 213'. Almenys la còpia de la gramàtica recollida en aquest volum féu servei didàctic, àdhuc m'atreviria a afirmar que a algun estudiant, car deixà entre línies, escrites amb mà diversa de la del copista del volum, traduccions catalanes de paraules llatines. Així, per exemple, al f. 34': «titubo = tremolar»; «egeo = afretureyar»; al f. 35': «cedo = donar loch», «antecedo = anar davant», «eo = anar», o apuntà pretèrits i supins de verbs que surten en el text.

107. També es troba en el volum de Ciutat de Mallorca, Biblioteca Pública 996/II, f. 6'; cf. Jesús GARCÍA PASTOR i col·laboradors, *Manuscritos...* (cit. nota 4), 22, els quals assenyalen cinc altres exemplars d'aquell text de base.

en l'estada de Joan Bulons a Pàdua un començament absolut, crec que s'ha de contemplar com a resposta a una pregunta que el lul·lisme ja present en terres de l'Imperi havia obligat a formular a alguns universitaris de Pàdua. Això no vol dir de cap manera que l'estada i les lliçons paduanes de Joan Bulons no tinguessin cap importància. Però aquest serà el tema del vinent i darrer apartat d'aquest estudi.

IV. JOAN BULONS I LA NOVA ONADA DE LUL·LISME A L'IMPERI

Acabem de dir que de cap manera no voldríem que el lector tragués la conclusió que l'estada i el magisteri de Joan Bulons a Pàdua no tingué cap importància. El grup de manuscrits procedents de Tegernsee i copiats en la segona meitat del segle xv demostrarien justament el contrari.

És, en efecte, interessant d'observar que, ultra els quatre tractats del Clm. 18446, volum que ja coneixem des del primer apartat, tots els quals es repeteixen en l'actual Clm. 18445 (*Brevis practica tabulae generalis*; *Lectura artis quae intitatur 'Brevis practica tabulae generalis'*; *Liber ad probandum aliquos articulos fidei catholicae per syllogisticas rationes*; i *Logica nova*), trobem en el tom darrerament esmentat quatre obres més de Ramon Llull (*Ars brevis*; *Ars iuris*; *Disputatio quinque hominum sapientum*, *Tabula generalis*) i encara un fragment del *Liber proverbiorum*;¹⁰⁸ hi ha també la *Lectura artis generalis* de Joan Bulons en una versió que no acaba de coincidir amb la que sembla definitiva del Clm. 10551; aquest mateix text es torna a trobar en el Clm. 18991. Una altra prova de l'acceptació de la introducció de Joan Bulons a l'Alemanya del s. xv és el fet que, fora dels manuscrits procedents de Tegernsee, hom en pot trobar una altra

108. El catàleg de l'any 1483 de la gran biblioteca de Tegernsee dedica el següent apartat a les nostres obres: «Raymundi Lulli philosophi. Tabule practice artis generalis ad omnes scientias, k 17. Ars brevis artis generalis, k 17. De articulis fidei per rationes sillogisticas, k 17. Practica artis generalis, k 17. Lectura artis, que intitatur brevis practica tabule generalis, k 17, k 18. Nova loyca, k 18. Practica tam in abstracto quam in concreto, k 18. Tractatus brevis de eadem arte, cuius initium est 'Ars est collectio...', k 18. Ars arcium eius iterum ibi, h. 36 2°. Ars generalis de scientia iuris positivii, k 18. Alphabetum Trinitatis in Deo, k 18. Tractatus alius artis generalis, cuius initium 'Diximus de literarum discursu...', k 18», *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. Vierter Band/Zweiter Teil. Bistum Freising* bearbeitet von Günther Glauche, *Bistum Würzburg* bearbeitet von Hermann Knaus, Munic 1979, 836. Però potser cal no donar massa importància a aquesta enumeració, la qual podria haver estat feta espigolant de l'índex de textos continguts en l'actual Clm. 18445, sense massa precisió.

còpia en el Clm. 28951, adquirit l'any 1973 a un antiquari de Munic. Una altra petita introducció atribuïda a Heinrich von Montnach, *Tractatus de arte Raymundi*, només es troba en el Clm. 18445.¹⁰⁹ L'actual Clm. 14260, procedent del monestir de Sant Emmeran, de Ratisbona (Regensburg) conté els quatre textos del Clm. 18446, sense cap dels que hom afegí en el Clm. 18445, però en canvi té en el teixell una inscripció tan breu com important, en la qual l'autor és anomenat *Raymundi de Janua...*; em sembla que res no podria afirmar amb tanta de força la procedència genovesa del conjunt recollit en el Clm. 18446.

Fora d'això, la segona meitat del s. xv, almenys si en judiquem a través dels volums de la Bayerische Staatsbibliothek, ofereix poca novetat, com si es limités a alguna còpia escadussera sobre algun tema d'interès molt particular.¹¹⁰ També és veritat que d'altres biblioteques són més riques de còpies d'aquest temps, les quals demostren que l'interès per l'obra lul·liana no dequeïa.¹¹¹

L'aspecte que més sobresurt a través dels volums de Tegernsee és l'interès gairebé exclusiu en els aspectes i per tant en els textos de l'«art» en el més estricte sentit de la paraula, o la seva aplicació a les qüestions teològiques, tema al qual responen tant la *Disputatio quinque hominum sapientum* com el *Liber ad probandum aliquos articulos fidei catholice per sillogisticas rationes*. Fora d'aquesta temàtica, només un fragment del *Liber proverbiorum*. Per contra, tota la literatura complementària anònima compta amb tants de textos com les obres lul·lianes (vuit a vuit) i és en les seves tres quartes parts destinada a introduir en l'art (dos esquemes o explicacions de conceptes lul·lians bàsics i quatre tractats pròpiament dits: una

109. El catàleg acabat d'esmentar atribueix dues obres a aquest autor: «Heynrici de Monthnach, doctoris Lovaniensis (designació que corregeix la primitiva "Bononiensis")»: *Tractatus omnium scientiarum seu facultatum*, k 18. *Ars generalis cum glosa eiusdem*, k 18», *ibid.*, 791-792. Si no m'erro, i sempre deixant-me guiar pel Clm. 18445, el segon tractat que hom li atribueix és la *Lectura* de Joan BULONS, la qual, en el volum que comentem, porta aquest epígraf: «Incipit ars generalis cum glosa eiusdem», f. 143^b i segueix després de les pàgines de Heinrich de Montnach. Joan Bulons, en canvi, no figura en el catàleg de Tegernsee de l'any 1483.

110. Sembla plenament humanístic el Clm. 10513 (*Liber de anima rationali*). Em recorda el *Liber de fine* de Roma, Biblioteca Casanatense, ms. 43. Tots dos volums semblen tenir el comú denominador de respondre a un interès molt personal, qui sap si d'un moment determinat. Tots dos són escrits en pergami, per tant per a persones que podien pagar un llibre car, i el muniquès té en la primera pàgina escut d'armes.

111. Una mostra: dels set textos o exemplars conservats de *Lo sisè seny, lo qual apellam affatus* (dos en català i cinc en llatí), sis són copiats durant el s. xv, cinc dels quals (un de català i quatre llatins) ho foren durant la segona meitat del s. xv o d'entorn de 1450 a entorn de 1500.

introducció que comença «Explicita, positiva et privativa seu contraria...» en el Clm. 14524, ff. 132-138; un tractat breu amb l'incipit: «Ars est collectio multorum preceptorum...»; la *Practica prima tam in abstracto quam in concreto*, que ja coneixem pel catàleg de Tegernsee; i una exposició de figures i principis, amb l'incipit «Hec est figura prima huius artis...»). Els altres dos textos semblen incidir en un aspecte que, per les mostres que ens han pervingut i d'alguna de les quals ja he parlat,¹¹² podria haver estat fortament vinculat al lullisme alemany de la segona meitat del s. xv: el de l'art, i en particular de les deu regles com a paradigma heurístic i per tant aplicable a la dissertació parlada. De fet trobem entre els nostres textos complementaris un *De modo pronuntiandi*, que comença «Quicumque de aliqua re locuturus est...», Clm. 14524, 44-45 i una *Ars predicandi*, les primeres paraules de la qual són «Si vis sermonem ex arte conficere...». Res, en canvi, que recordi el Lull autor espiritual¹¹³ o l'utòpic de la reforma de la cristiandat i els seus projectes (*Blanquerna*, per exemple). Tampoc no hi ha res de relatiu a l'alquímia.

V. PUNTS TEXTUALS

L'estudi dels manuscrits lullians muniquesos té alguna repercussió en el coneixement de textos lullians i per tant també en els futurs catàlegs d'obres lullianes. Una primera mostra ha estat el text català, fins ara descon-

112. Cf. *Els manuscrits...*, I, 9-10, nota 12.

113. El Lull autor espiritual havia, en canvi, suscitat l'atenció de Nicolau de Cusa tan fortament que ell mateix escollí i copià extractes del *Liber contemplationis*, conservats a Bernkastel-Kues, St. Nikolaus-Spital, Cod. Cus. 83, ff. 51-60 (cf. Jakob MARX, *Verzeichnis...*: [cit. nota 48], 83-84) i d'altres tractats lullians d'espiritualitat (*Contemplatio Raimundi*, *ibid.*, ff. 63-70). Per això, hom es pot preguntar si, àdhuc en la suposició que tot el lullisme bàvar del s. xv sigui posterior a Nicolau de Cusa, és demostrable la seva derivació a partir del Cusà. L'única cosa que puc dir és que no he trobat cap indicació en aquest sentit. La meua impressió és que als monestirs de Baviera (Tegernsee i Sant Emmeran de Ratisbona) només arribà un lullisme «artístic» i que per això no en coneixien d'altre, tot i ésser terra abonada per a l'espiritual. En aquest sentit em sembla significatiu el fet que l'edició parisenca de 1499 (Jacques Le Fèvre d'Étaples) de la primera part del *Liber contemplationis* i del *Liber de amico et amato* fou transcrita a mà per fr. Florenz de Snekis en el monestir benedictí de Sant Pantaleó de Colònia el 1514; el volum manuscrit es conserva en el Stadtarchiv de la ciutat esmentada, GBf° 144 i ha estat descrit recentment per Joachim VENNEBUSCH, *Die theologischen Handschriften des Stadtarchivs Köln. Teil 1. Die Foliohandschriften der Gymnasialbibliothek* (Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln. Sonderreihe: Die Handschriften des Archivs I/1), Colònia-Viena 1976, 115-116.

gut, de la *Petició de Ramon a Celestí V per a la conversió dels infidels*, publicada en aquestes mateixes pàgines.¹¹⁴ Ara, sense cap intent d'ésser exhaustiu, en donaré alguna mostra més.

Els Clm. 10502, ff. 2-4; Clm. 10514, ff. 140-142 i Clm. 10538, 97-102¹¹⁵ (els designaré, respectivament, amb les lletres A, B, C), ens presenten amb molt poques variants el text següent: «*Deus, ad laudem et gloriam tuam: Incipit lectura compendiosa super artem inveniendi veritatem. De regulis*,¹¹⁶ *et primo de figura .S. In c.: Circa quod sciendum est quod per .S. intelligitur... Exp.: Et quia nulla forma artificialis*¹¹⁷ *est ita similis forme naturali sicut beatissima crux*».¹¹⁸ Segons un catàleg de la biblioteca de Sant Francesc de Ciutat de Mallorca, l'any 1715 hi havia un altre exemplar en aquella biblioteca, l'incipit del qual era pràcticament exacte que el transcrit: «Circa quod sciendi et que per S intelligitur...»; també el títol coincidia amb els dels actuals exemplars muniquesos: *Lectura compendiosa super artem inveniendi veritatem*.¹¹⁹

És cert que aquest text figura en l'edició moguntina, ja en el seu primer volum,¹²⁰ però en canvi, si no m'erro, ha desaparegut dels moderns catàlegs d'obres lullianes. Ni l'«incipit» ni el títol no figuren en els llibres de Joan Avinyó o d'Erhard Wolfram Platzeck. En aquest darrer, per exemple, el títol més semblant al nostre és el de *Lectura artis compendiosae inveniendi veritatem*, a costat del qual comencen una sèrie de referències al capdavant de les quals hom es troba encarat a l'obra que en el seu catàleg porta el núm. 5, té el títol d'*Ars universalis* i comença «Finalis intentio huius artis est reperire Y...»,¹²¹ és a dir, una obra completament diversa de la que ens ha ocupat.

114. *Un text català de Ramon Llull desconegut: la «Petició de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels»*. Edició i estudi, dins «Arxiu de textos catalans antics», 1 (1982), 9-46.

115. Hom pot veure la descripció d'aquest darrer volum en *Els manuscrits...*, I, 130-142; la dels altres dos forma part del segon volum de la mateixa obra.

116. *B om De regulis*.

117. *B artificialis*.

118. *B add +*.

119. Jesús GARCÍA PASTOR i col·laboradors, *Manuscritos...* (cit. nota 4), 6-7, núm. 6.

120. *Beati Raymundi Lulli doctoris illuminati et martyris opera quinque saeculorum vicissitudinibus illaesa et integra servata ex omnibus terrarum orbis partibus iam collecta, recognita, a mendis purgata et in unum corpus adunata...*, I, Magúncia 1721, fasc. primer, 41-44.

121. Erhard Wolfram PLATZECK, Raimund Lull. *Sein Leben-Seine Werke. Die Grundlagen seines Denkens (Prinzipienlehre)*. Band I. Darstellung. Band II. Kataloge und Anmerkungen (Bibliotheca franciscana. Studia quae spiritum et vitam franciscalem

En acabar aquesta sèrie de passos, hom es pregunta si en els catàlegs futurs no hauria de figurar una obra que té al seu favor, que jo sàpiga, tota la tradició manuscrita, i de forma colpidorament compacta.

Sense sortir de l'àmbit de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*, els manuscrits muniquesos ens permeten de fer dues altres observacions textuals. D'una banda, l'existència de dues versions de l'obra, amb variants no molt radicals però certament notables entre la que trobem en el Clm. 10502, ff. 5-20 i 129 i Clm. 10514, ff. 114-140 d'una banda, i la del Clm. 10511, ff. 1-46 de l'altra.¹²² La segona observació és que, tal com hom sap, una de les parts del llibre lullià esmentat és la dels trenta modes, part que en el ja citat Clm. 10502, ff. 21-28 es presenta (amb algunes variants més considerables al començament, però no a partir del segon dels modes), com a tractat substantiu, amb aquest íncipit: «Hoc opus intitulatur ars compendiosa inveniendi veritatem, que significatur litteris alphabeti, nam secundum hanc artem ponitur .a. esse Deum...»; l'èxPLICIT és comú, tal com ja hem indicat, a les altres versions: «... sicut aqua accedit plus in glacie ad suam simplicitatem quam ad aliam speciem».¹²³ També en aquest cas l'íncipit que

illustrant 5-6), II, Düsseldorf 1964, 93: *Lectura artis compendiosae inveniendi veritatem* (s. arsuni). Hom va a la pàg. 87 i es troba amb la identificació «arsuni 5 ARS UNIVERSALIS». Hom va al catàleg, cerca el núm. 5 en la pàgina 5 del mateix volum segon i troba el següent: «5. 1273-1275:3 (arsuni) ARS universalis» i en la línia següent l'íncipit: «Finalis intentio huius artis est reperire Y...». No és, per tant, l'obra que ens ocupa.

122. Heus ací les variants del paràgraf inicial en els tres exemplars, els quals designarem respectivament amb les lletres DEF: «Hec (DE *add* compendiosa) ars (DE inveniendi veritatem) dividitur in quinque figuras, que sunt A S T V X. Et mediantibus (F per) istis (F istas) quinque (F *add* figuras) potest quis (F homo) (DE *add* invenire veritatem sub compendio et) contemplari et cognoscere Deum et (DE virtutibus adherere F vivificare virtutes) et (DE a se vicia extirpare F mortificare vicia). (DE Hec eciam ars docet proponere questiones et necessariis rationibus dubitationem solvere earundem F et breviter solvere et facere questiones per necessarias rationes *add in marg* et demonstrationes)»

123. Aquesta versió, la qual, tal com veurem, sembla més primitiva i segurament revisada per a ésser introduïda en el text més ampli conegut ara com a *Ars compendiosa inveniendi veritatem*, té en aquests folis l'estructura següent: a) un pròleg de quinze línies; b) els trenta modes sota aquesta rúbrica: *De modis specialibus et congruentibus scribi in pagina, in qua hec ars figuratur* (ff. 21^a-23^a); c) seixanta qüestions sota aquest títol: *De questionibus que debent scribi in pagina hostendenti hanc artem per figuras* (ff. 23^a-28^c). Ultra l'absència del pròleg esmentat en la secció corresponent als trenta modes de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*, la diferència més perceptible rau en el fet que en el llibre més gran els trenta modes són col·locats per ordre alfabètic, no en canvi en la versió independent, ans amb aquesta disposició: perficere, concordare, adiuvere, associare, assuescere, incipere, consulere, festare, confiteri, consolari, dare, intelligere (?), eligere, dirigere, regraciari, iudicare, laudare,

acabem de transcriure és desconegut tant de Joan Avinyó com d'Erhard Wolfram Platzeck, segurament amb tota la raó. Tot amb tot, els problemes no s'acaben. Car el volum del qual parlem porta en el f. 2^r, escrita amb lletra molt poc posterior a la de la còpia (aquesta és de darreries del s. XIV i la lletra de l'índex al qual ens referim és del s. XV) l'anotació següent: «In hoc volumine continentur: Primo, lectura brevis compendiose. 2.º, ipsa compendiosa minor. 3.º, Liber propositionum secundum artem demonstrativam. 4.º, Compendium artis demonstrative». Ara bé, abans del llibre assenyalat amb el número tres, el volum conté els textos següents: primer, *Lectura compendiosa super artem inveniendi veritatem*, en els ff. 2-4, fàcilment identificable amb la *Lectura brevis compendiose* de l'índex; l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*, en els ff. 5-20; i en els ff. 20-28 el text que ens ha ocupat no fa gaire i s'autodenomina *Ars compendiosa inveniendi veritatem*. Quan l'índex porta en segon lloc la «ipsa compendiosa minor», a quin d'aquests dos darrers textos es refereix? És possible que el lector coneixedor de la matèria s'inclini pel segon, l'actualment identificat en els catàlegs com a *Ars compendiosa inveniendi veritatem* i no pel tercer que, tal com sabem, només n'és una part en versió un xic diversa. Però àdhuc en aquest cas els problemes no s'acaben, car ¿quina devia ésser per a l'autor d'aquest índex la *Compendiosa maior*, atès que ell qualificava de *minor* la que tenia davant els ulls? ¿I en el cas que la menor fos la peça tercera del nostre volum, no caldria introduir en els catàlegs la distinció entre *Ars compendiosa inveniendi veritatem maior*, identificada amb l'única coneguda en els catàlegs actuals i l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem minor*, identificable amb el tercer text del Clm. 10502, el que ocupa els ff. 20-28?¹²⁴

Aquesta és una mostra d'algun dels problemes relatius als textos lullians que l'estudi dels manuscrits muniquesos obliga a plantejar. A fi de no convertir aquest darrer apartat en la part principal de l'article, del qual només és un apèndix, em limitaré a assenyalar els tres altres casos que em semblen més problemàtics: 1) ¿Què és aquell esquema descarnat de l'art lulliana que comença «Incipit ars generalis...» i que es troba en diverses còpies, també en un conjunt tan atendible com el del Clm. 10497?¹²⁵

memorare, movere, mortificare et vivificare, honorare, precari, predicare, regnare, currere, salvare et per contrarium damp(n)are, sanare, inquirere, temptare, velle. Les seixanta qüestions, en canvi, segueixen el mateix ordre.

124. En relació a allò que acabo de dir, recordaré que en la llista afegida a la *Vita coaetanea* figuren amb els núms. 5 i 6 aquests títols: *Ars compendiosa*; i *Alia ars compendiosa*, ed. Hermogenes HARADA, *Raimundi Lulli Opera latina 178-189 Parisiis anno M CCC XI composita* (Raimundi Lulli Opera Latina VIII; Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis XXXIV), Turnholt 1980, 304.

125. Cf. sobre el Clm. 10497, *Els manuscrits...*, I, 102-116, en particular 106,

2) ¿Quina és la relació textual existent entre el text català de la *Disputació de cinc savis* i la traducció llatina que hom en féu al cap de poc i es troba en els manuscrits copiats durant el s. XIV, d'una banda, i el de les còpies alemanyes de la segona meitat del s. XV que àdhuc canviaren el títol en *Disputatio quatuor sapientum* de l'altra?¹²⁶ I 3) ¿Quina és la relació entre el text definitiu i arrodonit, pel que sembla, de la *Lectura artis generalis* de Joan Bulons en el Clm. 10551 i les còpies alemanyes dels manuscrits de Tegernsee?¹²⁷

Això que acabem de dir val per a l'aspecte positiu, és a dir, per a l'atribució a Ramon Llull d'algunes obres, l'autenticitat de les quals hauria d'ésser estudiada. Però hi ha un altre aspecte, el negatiu, el de clarificar la no autenticitat lulliana d'algunes obres, les quals en el futur ja no haurien d'ésser atribuïdes al polígraf mallorquí i, per tant, haurien de desaparèixer dels catàlegs d'obres lullianes autèntiques. M'ocuparé de dues: el *Fons paradisi divinalis* i el *Libre de 'Benedicta tu in mulieribus'*.

La còpia, ara múniquesa, de la primera (Clm. 10552, ff. 63-78) em sembla que proporciona una prova, si no definitiva se'n mancarà poc, per a descartar en endavant la paternitat lulliana d'aquesta obra, sobre l'autenticitat de la qual els autors de catàlegs es manifestaven fins ara fortament dividits.¹²⁸ En efecte, en acabar el text pròpiament dit de l'obra que ens

núm. 4; les altres còpies es troben en el Clm. 10552, ff. 24-30, de procedència portuguesa, i Clm. 28970, ff. 2-7, folis que semblen procedir de Catalunya encara que el volum en el seu conjunt sembla italià. És aquella *Ars brevissima in pagina una*, que figura en l'apèndix d'obres lullianes del 1311, ocupa el núm. 31 d'aquesta llista complementària i també es troba en l'edició esmentada en la nota anterior, pàgina 309?

126. En el Clm. 18445, ff. 209-230 trobem un text d'aquesta obra que immediatament manifesta la seva discrepància amb el text conegut. Diu així el títol i la frase inicial: «*Disputatio quatuor sapientum. De fide christianorum. Quatuor sapientes sub arbore sedentes fuerunt, latinus, grecus, nestorinus, iacobinus, suspicabantque de invalidudine et timore christianorum...*»: cf. també Clm. 19820; hom pot comparar aquesta mostra amb la corresponent del text català del Cod. Hisp. Cat. 60 i amb la traducció llatina del Clm. 10497, publicades en *Els manuscrits...*, I, 63 i 108, respectivament.

127. El text que sembla definitiu és el del Clm. 10551; les còpies de Tegernsee es troben en els vols. Clm. 18445, 143-155; Clm. 18991, 126-156; i, encara que no procedeixi directament de Tegernsee, Clm. 18951, 1-84. A primera vista, sembla que la *Lectura* del mestre barceloní gira entorn de l'*Ars generalis*, de la que hem parlat en la nota 125. Si es confirmés seria també una raó pràcticament decisiva a favor de l'autenticitat lulliana de l'obra i per tant no sembla que hi hagués cap raó per no introduir-la en els catàlegs futurs d'obres lullianes.

128. Les posicions dels diversos autors de catàlegs sobre aquest punt es poden veure en el meu *Un altre testimoni del lullisme castellà medieval: Vat., Ross. lat. 990, dins «Randà»*, 10 (1980 = Homenatge a Francesc de B. Moll 2), 77.

ocupa, el volum muniqües afegeix un índex dels temes tocats en el tractat, sota el títol *Hec est tabula de quibus tractatur in hoc libro vocato 'Fons paradisi divinalis'*; ocupa els ff. 75^v-78^r. L'índex o *Tabula* fineix amb aquestes indicacions: «Auctoritates de celesti gloria: Augustinus, *De gloria paradisi*. Bernardus, *De paradisi gloria*. Anselmus, *De celesti gloria*. Bonaventura, *De celesti Iherusalem. Oracio et contemplacio auctoris*». I de fet, tals *Oració i contemplació* amb les quals segons l'índex fineix l'obra acabada de copiar i que són atribuïdes o, més ben dit, atribuïda (es tracta d'una oració contemplativa, més que de dues peces diverses) al mateix autor del text principal (no em sembla que l'*auctoris*, sense cap altre determinatiu, es pugui identificar amb ningú més que amb l'autor del text acabat de copiar i al qual fa referència l'índex), en realitat es troben immediatament abans de la taula o índex i per tant al final del *Fons paradisi divinalis*. Transcriu en nota aquesta pregària a fi que el lector es pugui formar una idea pròpia amb coneixement de causa i confrontar-la amb la meua.¹²⁹ Per

129. El text d'aquesta oració contemplativa es troba en el f. 75^v i diu així: «O dulcissime domine Ihesu Christe, vite, misericordie (*sic*) et dulcedo cordis mei, te oro, intime, amorse sponse anime mee, ut concedere michi digneris indigno famulo tuo, sentire dulcedinem amoris ac divine consolationis, teque iugiter recolere, intelligere et amare. O Deus, lumen anime mee, Domine omnipotens, libera me de penis inferni tam terribilis et tenebrosi, in quo nulla est redemptio, ubi inhabitant demones crudelissimi et homines perversi, ydolatre, infideles, heretici et peccatores, cum desperatione, cecitate, odio et rancore, obscuritate, fame, siti, calore, frigore, igne, fetore sulphureo et contrarietate omnium bonorum. O anima mea, sponsa Christi deliciosa, leva oculos mentis et contemplantur Dei excellenciam, nam ipse est Deus, fons, vita, lumen, splendor, facies, leticia, dominus, pax, lux, laus, amicitia, gaudium, gracia, summum bonum, salus et amor, honor et visio gloriosa. Insuper est potentissimus, sapientissimus, clementissimus, altissimus, splendidissimus, pulcherrimus, optimus ac suavissimus. In cuius gloria sunt veri honores, divicie et delicie, dulcedo, amor, claritas, sanctitas, splendor, melodia, fragrantia (*sic*), suavitas, armonia et omnis perfectio. Gaudens, igitur, gaudebo, exultans quippe exultabit anima mea in eius sponso suavissimo, speciosissimo, ditissimo atque amoroso, quam potencius condidit, prudenter redemit et optime glorificabit. Lauda, ergo, iherusalem Dominum, lauda Deum tuum Syon, et tu, anima fidelis et catholica, virtuosa et amore plena et contemplativa, deliciis celestibus suspensa divinisque meditationibus intenta, ymo omnis creatura aut omnis spiritus mecum benedicant, glórficent et laudent dominum semper et ubique in hac precipue et singulariter doctrina christiana divino amore collecta». Potser les darreres paraules podrien contenir una indicació important: tant el *Fons...* com aquesta oració i contemplació haurien nascut a l'interior d'una institució humana colectiva, anomenada «Doctrina Christiana». La meua convicció, basada en la procedència dels manuscrits mes antics i alhora en llur distribució geogràfica em fan pensar que tal literatura és de procedència occidental, sense que m'atreveixi a precisar més entre Castella i la zona galaico-portuguesa. En canvi, seria interessant que la o les institucions receptives a tal literatura serien «Doctrines cristianes». D'aquesta manera s'explicaria que la literatura luhista conservada sobretot a Salamanca sigui predominantment catequètica.

la meua banda, confesso que m'han frapat els detalls següents: 1) que l'autor d'aquesta cascada d'adjectius estigui tan poc familiaritzat amb les «divines dignitats» o atributs, absolutament bàsics en l'esquema mental de Llull; 2) que l'autor sembli pensar més en les consolacions de Déu que en el Déu de les consolacions, i que, per tant, es col·loqui ell mateix al centre de la seva contemplació i no pas Déu; i 3) que l'autor sembli pensar, per damunt de tot, a evitar la companyia dels infidels, tan estimats de Llull, infidels que l'autor de la nostra contemplació condemna a l'infern, quan Llull se n'autodefineix advocat. Si, doncs, no es troben proves molt fidedignes que demostrin el contrari, em permeto d'arribar a la conclusió que el *Fons paradisi divinalis* no és obra de Llull. Sembla confirmar la conclusió el fet que no hi hagi còpies d'aquest text anteriors a la segona meitat del s. xv i que en canvi, a partir d'aquest moment, tot d'una, es multipliquin.

També s'ha discutit l'autenticitat lulliana del tractat escrit en català intítulat *Libre de 'Benedicta tu in mulieribus'*.¹³⁰ I es podria donar el cas que, tot i ésser el muniqüè del Cod. Hisp. [Cat.] 57, pel que jo sé, l'únic exemplar manuscrit que atribueix explícitament l'obra a Llull en el colofó, fos justament aquesta atribució la gran prova de la inautenticitat.

Prescindim ara de fer hipòtesis sobre quin podia haver estat el colofó primitiu de la còpia feta a continuació dels cinquanta primers folis. De fet, els tres darrers foren copiats en època força posterior als cinquanta primers (uns cinquanta anys de diferència, pel cap baix, potser alguns més) i el colofó diu que el llibre fou acabat a València el primer d'octubre de 1311, per Ramon Llull, per descomptat.¹³¹ El despropòsit és tan gran, que ja un lector, sembla del s. xvii, anotà al marge de «València» que el lector havia d'entendre «Viena» del Delfinat.¹³² Però s'escau que «València» és l'únic element constant en tots els colofons de les còpies conservades, element que, per tant, ha resistit tots els intents desfiguradors del colofó primitiu. Aquests intents desfiguradors semblen innegables, car la comparació dels acabaments de les diverses còpies els indiquen amb claredat meridiana i àdhuc, si no m'erro, permeten d'endevinar quin era el primitiu. Tenim, en efecte, en el més antic dels exemplars conservats o almenys coneguts per mi, el del Vat. lat. 10275, ff. 103-159, el colofó següent, en la seva tenor primitiva: «Començat e finit fo aquest libre en la ciutat de València en les calendes de octubre complides en l'any de M CCC XXXV de la incarnació

130. Cf. BRUMMER, *Bibliographia Lulliana*, Hildesheim 1976, nn. 606-607 i 609.

131. Vegeu *Els manuscrits...*, I, 53.

132. *Ibid.*

del fill de Déu, fill de nostra dona, sancta Maria». ¹³³ Una mà diversa de la del copista introduí correccions, dues, una al començament i una a l'acabament. Inutilitzà la primera paraula i la substituï per «Comprobat»; i al final, després de «Maria», afegí: «E concorda ab son original». I així corregit passà el colofó a les còpies de les que se serví Salvador Galmés per a la seva transcripció dins la col·lecció d'ORL. ¹³⁴ Resultat: neutralitzar la força del colofó original contrària a la paternitat lulliana, car no pot ésser atribuïda a Ramon Llull una obra començada i acabada el primer d'octubre de 1335; d'acord amb aquesta primera correcció, allò que hauria estat realitzat, començat i acabat l'any 1335, hauria estat la «comprobació» del text, amb el certificat final de concordar amb l'original. Diguem que perfecte.

Però l'exemplar de Munic segueix un camí divers. Ja en el títol-invocació hi ha atribució explícita a Ramon Llull, atribució repetida en el colofó, ¹³⁵ el qual, en comparació amb el primitiu del Vat. lat. 10275, presenta tres variants: 1) prescindeix del joc entre «començat» o «comprobat», anant al dret, és a dir, suprimint les dues primeres paraules (i no afegint al final allò de «e concorda...»); 2) afegint «per Remon Lull» entre «... libre» i «en la ciutat de València...»; i 3) substituint «1311» en comptes del primitiu «1335». Tot l'altre text és idèntic al del colofó conegut.

Preguntem-nos què ha passat: ¿el colofó del Vat. lat. 10275 és resultat d'una resta o el de Munic, Cod. Hisp. [Cat.] 57 és resultat d'una suma? Diguem que la resta, és a dir, un procés que partint d'una clara atribució a Llull arribés a una clara impossibilitat d'atribució, resulta, si no m'erro, inexplicable, quan el procés invers és (massa i tot!) explicable. D'altra banda, el colofó que he presentat com a primitiu, el no corregit de l'esmentat Vat. lat., no sols és coherent (cosa que no és, i de forma garrafal, el de Munic, fent estar Llull a València el primer d'octubre de 1311), ans encara porta l'empremta dels altres colofons de les obres del primitiu grup lullista valencià, els quals fan constar la diferència entre el començament i l'acabament d'una obra: «Començat e finit fo aquest libre...». ¹³⁶

Per aquestes raons, em sembla que la paternitat lulliana (de Ramon Llull, vull dir) sobre el *Libre de 'Benedicta tu in mulieribus'* ha d'ésser negada amb certesa.

Acabo. Però demano permís per a assenyalar, encara, un darrer punt

133. Vat. lat. 10275, ff. 158^r-159^r.

134. ORL X (1915), 359.

135. Vegeu aquests textos dins *Els manuscrits...*, I, 53.

136. Vegeu una mostra d'aquests colofons, amb indicació de començament i

relatiu a textos: el fet de l'aparició de resums d'obres lullianes, com és ara del *Liber apostrophe*, de la *Disputatio quinque hominum sapientum* i qui sap si, àdhuc, del *Liber consolationis heremitae*. N'hi ha d'altres?

VI. RESULTATS I PERSPECTIVES

No tinc cap interès ni a enxiquir ni a engrandir el treball fet entorn dels manuscrits lullians de Munic, però amb l'epígraf d'aquest darrer apartat voldria significar que àdhuc allò que pugui haver-hi de resultat sòlidament adquirit té una projecció de futur, en el sentit que aquestes pàgines de visió de conjunt només poden haver dibuixat unes grans línies, que investigacions o treballs posteriors precisaran, àdhuc en el cas de confirmar-se aquest primer esbós.

Dit això, creuria que el primer resultat, qui sap si espectacular, podria ésser la correcció de la tesi rebuda segons la qual dels tres punts en els quals Ramon Llull havia volgut concentrar sèries completes de les seves obres, només París hauria manifestat una continuïtat lulliana, continuïtat que s'hauria manifestat fecunda en obres com les de Thomas Le Myésier. Aquesta tesi em sembla que ja és insostenible, car es comença de perfilar una continuïtat a Mallorca en la còpia de manuscrits lullians tant abans com després del 1300 i, sobretot, ara és innegable la continuïtat entre Mallorca i el primer lullisme valencià, el fecund en obres tant llatines com catalanes ja entorn de 1320, pocs anys, per tant, després de mort el mestre.¹³⁷ I això mateix pot dir hom de Gènova: quan encara la persona de Ramon Llull feia poc que era viva (*nuper*) escrivia hom a Itàlia, amb els ulls posats a Gènova, un tractat de lògica lulliana i al cap de pocs anys ens consta l'activitat d'un nucli lullia a Gènova mateix, en el monestir benedictí de La Cervara, el prior del qual, fr. Beltramo, almenys va escriure el pròleg a un *Artificium artis Raymondi*.

acabament, en el meu *Un manuscrit lullia no identificat*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XLVI (1973), 80.

137. Mateu RODRIGO LIZONDO, *La protesta de Valencia de 1318 y otros documentos inéditos referentes a Arnau de Vilanova*, dins «Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinæ Scientiarumque Historiam Illustrandam», I (1981), 241-273, en particular pàg. 267, on consta que el dia 9 de gener de 1318 (1317), «Bernardus Garini, presbiter diocesis Maioricensis» amb d'altres «non consentiunt vobis, immo contradicunt et obviant quantum possunt» contra la sentència condemnatòria de les obres d'Arnau de Vilanova del novembre de 1316. Bernat Garí és l'únic autor fins ara conegut del grup lullista valencià primitiu, autor d'una *Art memorativa*, dissortadament perduda (cf. *Els manuscrits...*, I, 203, núm. 8).

Cada un d'aquests tres nuclis manifesta des del primer moment una fesomia ben precisa: París treballa en una gran síntesi o summa, València és pastoral i catequística i Gènova és lògica i preocupada pels mecanismes de l'art lulliana.

A diferència d'allò que succeïa a París o a Gènova, en terres catalanes el lullisme de mitjan s. XIV es mantingué vinculat a moviments «espirituals» de resistència. Per això hom copia gairebé exclusivament el llibre que encara aleshores hom anomenava *Dels començaments de doctrina pueril* i els *Proverbis de Ramon*. Espiritualment ens trobem en la línia del lullisme valencià.

En el pas del s. XIV al XV el lullisme no sols s'ha estès per Europa, des de Portugal fins a Danzig, ans encara es manifesta creador i fecund en tots els seus nuclis: portuguesos, castellans, catalans, francesos i de l'Imperi romano-germànic.

La visita de l'emperador Segimon d'Hongria a Perpinyà per a les vistes de la tardor de 1415 amb Benet XIII i Ferran d'Antequera representà per al lullisme una nova via de penetració a l'Imperi, aquesta vegada directament des de Catalunya.

Tant la ciutat universitària de Bolonya com la de Pàdua són centres lullians ja durant el primer terç del segle XV, de manera que l'anada i el magisteri de Joan Bulons a Pàdua el 1433 més que suscitar, sembla respondre a un interès d'alguns cercles universitaris pel lullisme en tant que «artifici», cosa que en pressuposava alguna coneixença.

El lullisme de Baviera de la segona meitat del s. XV (Tegernsee, sant Emmeran de Ratisbona) sembla més vinculat a la línia de Gènova (Bolonya) i Pàdua que a la de Nicolau de Cusa.

Tant realitats o resultats com perspectives són aplicables als copistes. Tot porta a la conclusió que Guillem Pagès, el copista dels dos volums del *Llibre de contemplació en Déu* de l'Ambrosiana de Milà continuà treballant ell o el seu obrador fins almenys a les acaballes de l'any 1300. ¿Serà possible d'identificar d'altres còpies, lullianes o no, que tinguin les mateixes característiques? Una cosa semblant hem de dir de l'obrador parisenc que treballava per a Pierre Lucepierre de Limoges, del copista del volum Hisp. [Cat.] 60 de la Bayerische Staatsbibliothek, el qual tingué accés a textos de primeríssima qualitat i, ja cap a finals del s. XIV o primeres dècades del s. XV, del copista del Blanquerna de Munic i dels altres volums sortits de la seva mà (Cod. Hisp. [Cat.] 67, etc.), del copista llatí de la lletra vertical i tallada de la *Lectura super artem inventivam et tabulam generalem* (Clm. 10524 i Cod. Cus. 82, etc.), o d'aquell Guillem Teixidor, les obres copiades pel qual són ara escampades per Europa i Amèrica.

La lletra del copista principal del Clm. 10497 i de Madrid, Biblioteca

Nacional ms. 11559, obliga a admirar aquella grafia elegant i lluminosa i també a preguntar-se si a Catalunya hom evolucionà, també pel que fa a la calligrafia, de forma paral·lela però independent de l'evolució contemporània italiana, cap a una nova lletra, de manera que hom pugui parlar d'una calligrafia humanística catalana.

Munic, setembre de 1982